
Tesis, recensions i publicacions

Carne Agulló Díaz

Tesis doctorals

Universitat de Barcelona

- ROBERT FERRER, Miquel (2000). «La institucionalització de l'activitat atlètica a Catalunya: El cas de Nemesi Ponsati». Director: Conrad Vilanou.
- KÜNZI POFFET, Janine (2000). «Idees pedagògiques de Rudolf Steiner. Educació i antroposofia». Director: Jorge Larrosa i Octavi Piulats.
- ALAY SUÁREZ, Montserrat (2000). «La infància abandonada a la Barcelona ciutat de la segona meitat del s. IX». Director: Buenaventura Delgado Criado.
- FARRENY TERRADO, Maria Teresa (2000). «Carme Aymerich i la pedagogia de l'expressió: vida, acció i pensament». Directora: Virginia Rosa Ferrer Cerveró.
- DELGADO GARCÍA, Lucía (2001). «Política educativa y orientación en España (1939-1968)». Directora: Maria Lluïsa Rodríguez Moreno.
- MOREU CALVO, Àngel C. (2001). «La psicopedagogía en España (1875-1936): la construcción interdisciplinar de un entorno educativo». Director: Conrad Vilanou.
- PLANAS ANZANO, Antoni (2001). «Evolución histórica y clasificación de las pruebas físicas combinadas. Valoración de las pruebas de acceso al INEFC». Director: J.M. Domènech i Rosa Buxarrais.
- VILAFRANCA MANGUÁN, Isabel (2001). «Juan Benejam Vives (1846-1922). Pensamiento y obra pedagógica». Director: Antoni Petrus Rotger.

Universitat de València

- MARTÍNEZ USARRALDE, Maria Jesús (2001). «La formación profesional en la Unión europea. Estudio comparado de las políticas educativas de España y Alemania». Director: Luis Miguel Lázaro Lorente.
- TORREGROSA BARBERÀ, Vicent (2001). «Política escolar a Xàtiva (1707-1833). Del reformisme pedagògic il·lustrat al model educatiu liberal». Director: Alejandro Mayordomo Pérez.

Recensions

ALZINA SEGUÍ, Pere i MANTECÓN, Matilde. *Joan Comas Camps, de pedagog a antropòleg. La lluita per la tolerància i la solidaritat*. Menorca: Institut Menorquí d'Estudis, Consell Insular de Menorca, 2001, 279 p.

Coincidint amb la declaració per part del Consell Insular de Menorca de l'any 2000 com a Any Comas –en commemoració del centenari del seu naixement– ha vist la llum un nou treball, en certa manera biogràfic, sobre la figura de l'insigne pedagog i antropòleg alaiorenc. El llibre, estructurat en dos grans blocs, és la més sòlida i completa aproximació a Joan Comas i complementa altres estudis ja realitzats sobre la seva figura.¹ Primerament, el lector podrà aproximar-se a la seva faceta d'educador i d'antropòleg a través de l'interessant estudi introductori de Pere Alzina, en el qual es remarquen les seves aportacions al debat pedagògic i el seu trànsit cap a l'antropologia física. Comas féu al llarg de la seva vida importants aportacions en el camp de les ciències de l'educació i de l'antropologia física. Durant l'etapa prèvia a l'exili fou col·laborador del règim republicà fins als seus darrers moments. En aquests anys de la seva vida es dedicà de ple a la pedagogia i a la psicologia des d'un punt de vista mèdic i biòleg, tot i que començà a demostrar les seves inclinacions vers l'antropologia en els seus estudis a Suïssa. Quan arribà a Mèxic començà una nova etapa dedicada a l'antropologia física i fent alhora aportacions a l'arqueologia, l'antropologia cultural i l'antropologia lingüística. Com a pedagog destacà per la introducció i la difusió de les noves idees pedagògiques nascudes a Europa de la mà de grans pedagogs i psicòlegs; com a antropòleg destacà en la defensa de les

1. Ens referim a l'excel·lent treball de Jaume Oliver Jaume publicat l'any 1985 intitulat *Joan Comas i la política educativa de la segona República (1936-1939)* i al treball de Joan Hernández Mora de l'any 1976 *El doctor Juan Comas Camps, investigador emérito de la Universidad de México. Noticia de su vida y de su obra*.

tesis indigenistes. Comas defensà una antropologia com a ciència de la persona humana que integrés els sabers físics i culturals, és a dir, una antropologia global que estudiés els determinants genètics i les determinacions culturals alhora. És, sens cap mena de dubte, una visió global del personatge, de la seva vida, obra, pensament, etc., la que ens ofereix aquest exhaustiu estudi previ a la reproducció íntegra de les entrevistes realitzades a Comas per Matilde Mantecón poc abans de la seva mort a Mèxic, i que representen el segon gran bloc d'aquest llibre. A través d'aquestes entrevistes, realitzades en els mesos d'octubre i novembre de 1978 i recuperades ara per a aquesta publicació, el lector interessat s'endinsarà en un recorregut per la seva vida i obra; no debades, en un estil directe, sense polir i fet a fragments, les entrevistes es converteixen en una mena d'autobiografia espontània on Comas repassa tots aquells esdeveniments cabdals de la seva formació, il·lusions, angoixes, preocupacions, sentiments, records i fets que el marcaren com a persona, com a pedagog i com a antropòleg, tal com assenyala Pere Alzina en la introducció del llibre. Hi narra fets com el seu ingrés al Partit Socialista, la tasca portada a terme com a regidor, mestre i inspector en diferents indrets de la geografia de l'Estat espanyol, així com també els esdeveniments i la seva implicació en la II República i la Guerra Civil i el seu posterior exili a Mèxic, on començà una nova etapa de la seva vida lliurada a l'antropologia. És, doncs, una sort disposar d'aquestes entrevistes farcides de records i de vivències que ens aproximen directament al personatge, a les seves enyorances, frustracions, lluites, etc., les quals forçosament hauran de llegir tots aquells que estiguin interessats en la coneixença de Joan Comas.

Xavier MOTILLA SALAS

BELLO TROMPETA, Luis. *Viaje por las escuelas de Cataluña*. Edición y estudio introductorio de Agustín Escolano Benito. Valencia: Tirant lo Blanch, 2002. 245 p.

El treball que ressenyem d'Agustín Escolano, catedràtic d'Història de l'Educació en la Universitat de Valladolid, completa una beneficiosa dedicació del professor Escolano a la tasca de recuperar els textos de Luis Bello Trompeta (1872 - 1935), periodista de Salamanca, columnista d'*El Sol*, que, editats en quatre volums a finals de la dècada dels vint, no havien tornat a les llibreries.¹ Estos articles publicats en *El Sol* eren el resultat del seu deambular al llarg de sis anys per

1. El primer grup de textos recuperats és el que Gonzalo Anaya Santos va editar sobre Galícia (BELLO, Luis. *Viaje por las escuelas de Galicia*. Madrid: Akal, 1974. Amb edició i introducció de

les escoles de Castella i Lleó, Astúries, Andalusia, Extremadura, Galícia o Catalunya. Escrits amb un estil viu i hiperrealista en les descripcions d'allò que veu i percep, amb una clara mirada etnogràfica, constitueixen una dolguda reflexió sobre la misèria i l'endarreriment de l'educació a Espanya en les primeres dècades del XX, una crítica del caciquisme escolar i una denúncia contundent de l'abandó contumaç de les obligacions de l'Estat en matèria d'educació. En definitiva, una apassionada defensa de l'escola pública com a opció privilegiada que prefigura l'actuació republicana dels anys trenta. Una tasca, eixe peregrinar per les escoles del país, que concitarà el suport plural de la gent i les organitzacions progressistes i d'oposició a la Dictadura primorriverista. Un suport culminat amb l'homenatge nacional que se li va tributar en 1928 per eixa campanya a favor de l'escola nacional al servici del poble.

Recupera ara Escolano els textos dedicats a Catalunya per Luis Bello, un azañista amb indubtable sensibilitat davant del fet diferencial català, que presidirà en les Corts de la II República la Comissió de l'Estatut de Catalunya. El llibre s'estructura entorn de tres parts. La primera és l'excel·lent introducció del professor Escolano. En la segona s'agrupen els articles de Bello que donen títol al llibre. Els textos es reuneixen en cinc epígrafs temàtics: els dedicats al tema del llegat de Pere Vila; els que descriuen el viatge per les escoles rurals; els que s'ocupen de l'ensenyança en la ciutat de Barcelona; els que aborden la qüestió de la llengua i l'escola; i els que atenen temes –la inspecció, les escoles normals– que servixen a Bello per apostar per una defensa tancada de l'escola pública. Hi ha una tercera part en la qual el professor Escolano reuneix articles de Luis Bello, també publicats pels mateixos anys en *El Sol*, dedicats a l'anàlisi i reflexió sobre la realitat catalana en els plans social, polític i cultural i en els quals el periodista castellà reflexiona i dialoga amb i a propòsit del pensament i l'obra de destacats intel·lectuals o polítics catalans com ara Jacint Verdaguer, Francesc Pi i Margall, Joan Maragall, Santiago Valentí Camp, Francesc Cambó o Eugeni d'Ors. Aquests escrits, com Escolano ens indica, “no sólo contextualizan los informes sobre la realidad escolar, sino que en muchos casos la explican y le dan sentido”. El llibre conté, a més, un important apartat iconogràfic de més de mig centenar d'il·lustracions i cari-

Gonzalo Anaya.). Molts anys més tard es publica la sèrie dedicada a Extremadura (BELLO, Luis. *Viaje por las escuelas de España: Extremadura*. Mérida: Editora Regional de Extremadura, 1994). A partir de 1995 el professor Escolano s'ha dedicat a recuperar, analitzar, contextualitzar i difondre els articles de Bello en *El Sol* que donen compte de la situació escolar, social i cultural de les terres de Castella i Lleó, Madrid i Andalusia (BELLO, Luis. *Viaje por las escuelas de Castilla y León*. Valladolid: Ámbito Ediciones, 1995. *Viaje por las escuelas de Madrid*. Madrid: Comunidad de Madrid, 1998. I *Viaje por las escuelas de Andalucía*. Sevilla: Junta de Andalucía, 1998. En els tres textos, amb edició i útils i clarificadors estudis introductoris d'Agustín Escolano Benito).

catures del català Lluís Bagaria publicades en *El Sol*; fotografies dels més emblemàtics centres escolars de la renovació pedagògica catalana dels anys vint i trenta, de les colònies escolars; de polítics i intel·lectuals catalans; i il·lustracions o cobertes de llibres de text d'editorials catalanes com Sopena, Bastinos o Dalmau Carles. Encara que embellixen el llibre, no s'han incorporat amb eixa única intenció. Totes les il·lustracions i fotografies van acompanyades de textos que fixen i precisen el sentit del que Bello conta en els seus articles i servixen de continuació ací i allà del text introductor del professor Escolano.

El llibre que comentem arreplega, en l'acurada edició del professor Escolano, els textos de visites a escoles a Lleida, Barcelona i Girona i alguna incursió a Andorra. Els articles dedicats a les escoles catalanes són el resultat de dues visites de Bello realitzades en dues èpoques ben distintes: l'hivern de 1925 i la tardor de 1926, és a dir, en començar el seu personal programa de viatges per les escoles d'Espanya; i la primavera de 1930 i l'hivern de 1930-31. Les seues cròniques escolars de viatge a Catalunya ens permeten observar, per exemple, la tensió entre la modernitat pedagògica que encarnen, entre altres, el grup escolar Baixeras o les Escoles del Bosc, del Mar i La Farigola, i el que troba en escoles rurals de l'Empordà o de la Cerdanya –encara que lluny de la misèria obscena de moltes de les escoles que visitarà a Andalusia, Extremadura o Galícia–, sumides en la mediocritat i el rutinarisme pedagògic que Bello ja ha trobat en molts altres llocs d'Espanya. Un país que, com també denuncia en 1931 Carmen Conde –“el Estado no sale de su paso de tortuga en todo lo que se refiere a la vida culta y progresiva”–,² compta amb uns mestres aclaparats per la misèria material, professional i intel·lectual que els subjuga en una Espanya rural en la qual, com escriu Bello, el més miserable és sempre l'escola per la tossuda mesquinesa dels ajuntaments, i legitimada al seu torn per la dolosa deixadesa i inacció de l'Estat en les seues obligacions educatives. Subjau a eixa realitat social i escolar l'inevitable contrast entre mestres com Pere Vergés, Rosa Sensat o Félix Martí Alpera i la legió anònima de mestres que exercix la seua tasca docent en tan penoses condicions que faran que, com en el País Valencià, durant els anys previs a la II República i fins i tot en els primers del nou règim, la renovació pedagògica estiga cenyida quasi en exclusiva a les grans ciutats. En la mateixa Barcelona, en 1930, Bello reflectix la seua decepció davant del panorama que oferix l'escola pública quant a edificis, dotacions i funcionament.

Pels articles de Luis Bello passen així mateix els treballs de difusió de cultura de la Fundació Bernat Metge; l'obra educativa de la Mancomunitat de Catalunya i l'Ajuntament de Barcelona; els problemes amb el llegat per a escoles del

2. CONDE, Carmen. *Por la escuela renovada*. Valencia: Tip. Quiles, 1931, p. 13.

filantrop Pere Vila i Codina; les resistències a la modernització i a la secularització de la societat i consegüentment de l'escola que observa sobretot, encara que no sols, en l'àmbit rural; o les dificultats de la inspecció escolar que busca desenrotllar la seua tasca amb independència i sense plegar-se a les pressions de les autoritats durant la Dictadura, que tan bé representa el cas de Leonor Serrano. A pesar de ser un ferm defensor del paper de l'Estat en l'organització i desenrotllament de l'escola pública, saluda la iniciativa municipal en matèria d'educació com a molt beneficiosa davant de la deixadesa que a Espanya impera en la més alta esfera de poder a l'hora d'atendre les seues obligacions com a garant del dret a l'educació. De manera inevitable, reconeix el paper que la Mancomunitat desenvolupa impulsant la renovació pedagògica a Catalunya i que la Dictadura retalla quasi per complet.

No falta en les seues reflexions una atenció especial al problema de l'ensenyança en català com a part essencial del fet diferencial català que per eixes dates alça acalorades discussions: "La cuestión de la escuela no interesará, pero la del idioma en la escuela despierta pasiones que es preciso recibir con alegría. ¡Apasionémonos por algo! Hay quien no se conmueve ante los dolorosos cuadros que vengo pintando: interiores de escuelas como celdas de presidio. Abandono absoluto. Desidia nacional y municipal. Más que pobreza, miseria y ruindad. Pero si le llevo a una escuela de pueblo en que un maestro catalán habla en catalán a un niño catalán, ya se exaltan sus sentimientos patrióticos, y la humilde clase se le convierte en campo de batalla" (*El Sol*, 11-1-1931). Per a Bello resulta inqüestionable que "Cataluña puede hablar catalán en sus casas y en sus escuelas sin que el Estado español sufra merma ni quebranto en sus funciones privadas. (...) Si Cataluña quiere la enseñanza en catalán a partir de la escuela, que decida ella misma, que legisle con arreglo a su voluntad" (*El Sol*, 7-1-1931). No obstant això, fins i tot sense considerar els drets lingüístics de l'abundant immigració assentada en les grans ciutats catalanes, Luis Bello assenyalà la conveniència que els escolars també aprenguen el castellà, perquè així podran disposar d'una obertura cultural i geogràfica més "universal".

La recuperació d'estos articles de Luis Bello dedicats a les escoles de Catalunya és una valuosa iniciativa que ens permet acostar-nos al coneixement històric de la realitat escolar catalana davall el Directori militar i el clarejar de la II República amb tots els seus marcats contrastos. Però, d'una manera especial, la lectura dels textos editats pel professor Escolano ens il·lustra –precisament ara– sobre les dificultats per consolidar a Espanya una escola pública i popular, que no per preocupar-se per l'equitat oblide que esta no s'aconsegueix sense una educació de qualitat.

Luis Miguel LÁZARO

CANALS, M.A. [et al.]. *La renovació pedagògica a Catalunya des de dins (1940-1980). Fets i records*. Barcelona: Edicions 62, Llibres a l'abast, Sèrie Rosa Sensat, 2001.

Per fi! Feia temps que alguns dels autors d'aquest llibre ens havien parlat de la seva publicació i no acabava de sortir mai. Finalment el tenim a les mans, el podem llegir i d'aquesta manera assabentar-nos, pel testimoni directe dels mateixos protagonistes, dels aspectes més importants de la renovació pedagògica catalana durant els anys del franquisme.

Les principals aportacions a la renovació pedagògica catalana del segle XX estan prou estudiades i són conegudes. Podem parlar d'una primera onada iniciada el 1903 amb les "Converses Pedagògiques" per part dels mestres públics de les escoles rurals de l'Empordà. Una segona onada comprendria l'obra de la Mancomunitat de Catalunya. La tercera onada seria la de l'etapa republicana en pau i, també, els anys de guerra, malgrat la situació anòmala en què van transcórrer. I la darrera seria la de l'etapa franquista, la menys coneguda i estudiada.

En l'àmbit de la historiografia educativa catalana sempre s'ha parlat d'un grup de set persones com l'iniciador de les Escoles d'Estiu de Rosa Sensat, el 1965. I sempre s'ha considerat que Rosa Sensat era el moviment emblemàtic, a Catalunya, de la renovació pedagògica durant el franquisme. Sis d'aquestes persones, M.A. Canals, M.T. Codina, J. Cots, P. Darder, M. Mata i A.M. Roig, són les autores d'aquest llibre tan esperat. La setena, que no escriu però que també va ser en la fundació de Rosa Sensat, és Enric Lluch.

Tothom llegeix els llibres des de la pròpia òptica. En aquest cas jo ho he fet des de la història de l'educació catalana. Vull manifestar, de bon començament, que des d'aquesta perspectiva el llibre és important. D'una banda, perquè omple un buit en la història de l'educació i de la pedagogia catalanes; de l'altra, perquè ho fa amb una veu ben qualificada: la dels mateixos protagonistes. Per això deia en començar que ja era hora que es publicués; que el llibre era esperat i desitjat. Amb aquesta publicació recuperem una part de la nostra història pedagògica més recent, i ho fem amb el testimoni directe dels que en varen ser protagonistes. Els anys passats i la maduresa permeten als autors tenir la perspectiva suficient per posar de relleu els fets més importants i no caure en un anecdotisme fàcil i dispersador. El llibre, a parer meu, té dues parts ben diferenciades. Una primera amb les aportacions històriques –els articles de Jordi Cots i de Marta Mata–, i teòriques –el text de Pere Darder. En la segona part es tracten temes més específics mitjançant els capítols escrits per Maria Teresa Codina, Maria Antònia Canals, Anna M. Roig, Rosa Carrió, etc. Alguns d'aquests capítols són fruit d'un treball col·lectiu i no pas d'una sola persona; i, així mateix, n'hi ha que tenen subapartats on s'exposen les publicacions i la bibliografia de

Rosa Sensat sobre el tema, la qual cosa ens permet de conèixer (si és el cas) i de valorar amb més profunditat el treball fet per aquests col·lectius específics. Aquesta segona part és més variada i desigual.

En la segona part es parla en primer lloc d'alguns temes específics que en el marc de la dictadura tenien una importància cabdal pel que representaven de canvi en una escola anquilosada i tradicional: coeducació, democratització, educació infantil, participació de pares, etc. Segueix després un capítol dedicat a "La llengua. Les llengües", un dels aspectes clau a casa nostra en un règim que ens havia imposat una única llengua: la dels vencedors. Vénen tot seguit un capítol sobre "Les matemàtiques en la formació de mestres"; dos sobre "El grup de ciències socials de l'escola de mestres Rosa Sensat" i "Les ciències naturals en la formació de mestres a Rosa Sensat"; el darrer està dedicat al tema de "L'expressió". Es tracta de temes concrets que, llegits després de la primera part, la que ofereix la visió històrica, adquireixen més rellevància i poden ser valorats amb tota la seva vàlua.

L'índex de noms que hi ha al final de tot és útil. Ben segur que n'hi falten i, fins i tot, alguns que esperaven sortir-hi no hi són. No estaria malament conèixer la opinió dels que no hi són.

El llibre està ben escrit i permet a les generacions que han tingut la sort de no viure una dictadura que es puguin fer càrrec del que aquest règim va suposar de frenada en la pedagogia capdavantera catalana. També permet de valorar en la justa mesura l'acció decidida d'aquestes persones –i de moltes altres– i de diferents col·lectius per anar bastint una escola diferent: activa, participativa, catalana... en el marc d'un règim dictatorial nacionalcatòlic.

Cada lector llegirà amb més o menys afició els diferents capítols del llibre, en funció dels seus interessos. Voldria destacar els apartats escrits per Marta Mata ("Un període difícil", p. 29-82) i Pere Darder ("Orientacions educatives. Plantejaments generals", p. 83-110), perquè ens permeten de conèixer de la mà dels mateixos protagonistes una visió global de la renovació pedagògica feta durant quatre dècades, les que van des dels inicis del règim franquista fins als inicis de la democràcia. Amb la seva lectura podem veure l'evolució que es va produint en l'àmbit de la renovació pedagògica durant l'etapa franquista, sobretot en l'àmbit barceloní. Des de les petites accions gairebé testimonials a la dècada dels quaranta –amb voluntat d'entroncar amb l'esperit republicà– fins al naixement de Rosa Sensat; des del treball fet per petits grups al començament fins a la consolidació dels moviments de renovació pedagògica; des de l'acció que es feia bàsicament a Barcelona fins a l'explosió dels grups comarcals; des de la primera Escola d'Estiu de Rosa Sensat, una per a tot Catalunya, fins a l'aparició d'una munió d'escoles d'estiu gairebé a totes les comarques catalanes; des de ...

També ens permet conèixer quins eren els pressupòsits pedagògics que orientaven tota la seva acció renovadora. El document de les p. 85-86, “Principis de Coordinació Escolar” –de l’any 1967–, a més de ser el testimoni d’una determinada època, continua tenint validesa en algunes de les seves formulacions, tot i que es tractava d’un document de mínims, tal com manifesta Pere Darder. Es desmitifica l’escola activa i se n’ofereix una visió crítica, i es manifesta, al mateix temps, que “la pedagogia activa no es concebia com un mètode a seguir, sinó com una orientació que havia de ser present en tota l’escola” (p. 89).

A més, es pot veure la influència de Rosa Sensat en escoles de Barcelona i d’altres capitals. Moltes d’aquestes escoles eren fruit d’iniciatives privades amb vocació de públiques. Ben sovint es tractava d’escoles creades per pares, molts dels quals procedien de l’escoltisme, que davant el mal estat de l’escola pública optaven per crear-ne una per a l’educació dels fills. Eren escoles amb un tarannà democràtic, obertes, amb voluntat participativa... Pares demòcrates, antifranquistes que buscaven la millor solució per a l’educació dels fills, i la trobaven creant la seva pròpia escola. Va ser una opció.

Aquesta opció no va quallar arreu. Recordo el cas de Girona. Quan es va plantejar aquesta possibilitat per part d’un grup de pares, el debat va anar per altres camins. Un grup proposava transformar la malmesa escola pública des de dins (¿eren els seguidors dels mestres públics rurals gironins de començament del segle XX?); era una solució a llarg termini. D’altres, en canvi, proposaven la creació d’una escola que solucionés el problema immediat que tenien plantejat: una bona escolarització per als fills. No es va arribar a cap acord i tothom va buscar la solució pel seu compte.

En el llibre s’apunta, també, el naixement dels moviments de renovació pedagògica fora de Catalunya (p. 69), de manera especial al País Basc i Galícia. Queda clar que el final de la dècada dels seixanta va ser un moment fort en l’empena renovadora escolar.

A més, s’ofereixen algunes dades veritablement escandaloses llegides ara, però que eren ben reals i que ens permeten de valorar els canvis en profunditat que s’han produït a l’escola en general. Serveixi d’exemple el que diu M.T. Codina a la p. 160 quan, parlant de l’exclusió del català a l’escola durant el franquisme, afirma que dels 16.000 escolars que l’any 1960 hi havia a Barcelona, només un 2% feien referència a algun llibre publicat en català!

Abans d’acabar no em puc estar de lamentar el silenci d’Ernest Lluch. Estic segur que la visió d’aquest professor universitari, un dels millors docents que varen passar pel Col·legi Universitari de Girona, on el vaig conèixer, hauria enriquit més aquestes pàgines que entren per mèrits propis en la historiografia educativa catalana.

Gosaria pensar que aquest llibre ha de ser el pal de paller (i que ningú no vegi connotacions polítiques en aquesta expressió) d'altres aportacions (individuals i/o col·lectives) d'àmbit més local i comarcal sobre la renovació pedagògica des de dins. La lectura d'aquest llibre ha d'estimular a escriure i publicar a aquells protagonistes escampats arreu del país que tenen la pròpia història a l'hora de fer una nova escola millor. Ara caldrà, quan tinguem una mica més de perspectiva històrica, escriure la continuació d'aquest llibre. En un proper volum dedicat a la renovació pedagògica en democràcia haurem de parlar, entre altres coses, de la crisi de força grups comarcals de renovació pedagògica i veure'n les causes; caldrà veure de quina manera ha incidit, en bé i en mal, la política de formació permanent de la Generalitat en el magisteri; caldrà veure el perquè de la desaparició de força escoles d'estiu comarcals; caldrà valorar els canvis produïts en una escola catalana i en català; caldrà veure què queda d'aquell esperit reivindicatiu d'un ampli sector del magisteri; caldrà veure què ha passat amb aquelles escoles privades amb voluntat de servei públic que s'han incorporat a la xarxa d'escoles públiques; caldrà veure com han anat incorporant-se noves metodologies i veure com s'han assimilat i adaptat les noves propostes pedagògiques que han anat apareixent...

Saber d'allà on venim és indispensable per jutjar críticament el nostre treball actual i preparar un futur millor. La lectura d'aquest llibre ens hi esperona.

Salomó MARQUÈS

CERDA MANUEL, Robert (coord.); DELGADO ASENSIO, Mercedes; MAYORDOMO PÉREZ, Alejandro; VALERO ESCANDELL, José Ramón. *Historia y escuela. La escuela como objeto de estudio de la historia enseñada. Orientación teórica y praxis didáctica*. València: Nau llibres. 2002, 100 p.

La renovació de l'ensenyament de la història passa, segons els autors d'aquesta obra, per formar els alumnes de manera crítica, i és amb aquesta finalitat que s'ofereix al professorat de secundària una eina de treball que l'ajude a facilitar la reflexió de l'alumnat sobre quelcom tan pròxim com és la història de l'escola.

Amb aquesta finalitat formativa, el llibre s'estructura en dues parts força diferenciades. A la primera, de caràcter teòric, s'ofereixen continguts històrics i procediments metodològics per tal de facilitar la posada en pràctica de les propostes didàctiques que es presenten de manera minuciosa a la segona.

Per tant, la primera part estaria configurada per tres estudis: un primer d'apropament a la constitució dels sistemes escolars públics, realitzat pel professor

Alejandro Mayordomo, que introdueix els continguts bàsics necessaris per tal de comprendre la constitució i el desenvolupament del sistema escolar públic a l'Estat espanyol al llarg dels segles XIX i XX; un segon, a càrrec de José Ramon Valero, que reflexiona sobre les possibilitats i limitacions de la utilització de les fonts orals des d'una aposta decidida d'autèntica democratització de la història, al mateix temps que realitza una descripció de les fases de la investigació històrica amb aquest tipus de fonts acompanyada de propostes concretes d'utilització didàctica, molt en la línia de divulgació de les fonts orals de les quals el professor Valero Escandell és un autèntic especialista. Tanca aquesta primera part un recorregut per l'escola d'ahir i avui, coordinat per Robert Cerdà i Mercedes Delgado, on es justifica l'elecció de la història escolar com a objecte d'estudi i l'aposta pel constructivisme com a teoria que sustenta el seu projecte, desenvolupant-lo en una proposta d'unitats didàctiques amb les corresponents activitats i exercicis, així com suggerint la seua temporalització i avaluació.

La segona part, sota l'epígraf "La escuela ayer y hoy", ens mostra una proposta concreta d'estudi de l'evolució de l'ensenyança al llarg del temps, és a dir, des del naixement dels conceptes actuals de classe i escola fins a l'escola durant el franquisme; la proposta va acompanyada d'un estudi de casos que ens permetran apropar-nos al tema més general de l'educació de les persones. Pas a pas se'ns descriuen les seqüències de treball amb els corresponents objectius, els resultats esperats, les estratègies per al professorat i els documents de treball suggerits, utilitzant sempre la recerca de fonts orals. El llibre finalitza amb unes orientacions generals al voltant de l'avaluació i una bibliografia bàsica comentada de suport i referència per al professorat.

En resum, els autors ens ofereixen una obra breu, concisa, clara i, per damunt de tot, útil i pràctica, que resulta força vàlida per al professorat de secundària i molt suggerent per a totes les persones que ens dediquem a l'ensenyament de la història de l'educació i ens preocupa que el nostre alumnat comprenga i reflexione sobre l'actualitat educativa dins d'una perspectiva de canvi.

M. del Carmen AGULLÓ

COLOM, Antoni J. *La (de)construcción del conocimiento pedagógico. Nuevas perspectivas en teoría de la educación*. Barcelona: Paidós, 2002.

Ja fa bastant de temps que s'està parlant de crisi de l'educació, de la manca d'adaptació de l'escola als canvis culturals i tecnològics actuals, del divorci entre teoria i pràctica; i, de fet, a pesar de permanents propostes d'innovació educati-

va, la cultura escolar sembla no immutar-se. Per què? Per què les nostres teories sempre semblen insuficients i inadequades? Doncs bé, no ens ha d'estranyar que sigui justament Antoni Colom qui tregui a llum l'arena epistemològica sobre la qual es troben edificats els nostres models científics i educatius i que s'arrisqui amb les noves teories del caos i la complexitat –aquest és, sens dubte, el primer text en castellà que ofereix una possible adaptació d'aquelles al context pedagògic–, ja que fou ell qui, fa més de vint anys, introduí al context espanyol –també per primera vegada– la teoria de sistemes de Niklas Luhmann i acomodà, així, el discurs pedagògic d'aquell moment amb conceptes procedents de la cibernetica, la matemàtica, la sociologia, conceptes abans inexplorats per la comunitat acadèmica educativa. Aquesta és una empremta i un precedent important de l'actual treball, perquè les teories del caos i de la complexitat hereten, en part, el llegat de les teories de sistemes. La comprensió de la seva evolució històrica, el context sociocultural i epistemològic que els dona origen i, sobretot, el trasllat a l'àmbit pedagògic és, sens dubte, una aportació fonamental d'aquest llibre a la teoria educativa contemporània.

Sobre la idea de la (de)construcció de la teoria

Què és el que s'ha de (de)construir? Què significa aquest parèntesi? És, per ventura, un joc de paraules? Sí, però també més: es tracta, doncs, de deconstruir les metàfores, narracions i teories que fins ara s'han considerat les úniques, les vertaderes, vàlides i legítimes vies d'accés al coneixement, a la realitat, per construir-ne unes de noves, menys rígides i lineals, més comprensives i menys excloents. No és gratuït que Colom utilitzi l'expressió «narracions científiques» quan analitza l'evolució dels diferents paradigmes científics i emfatitzi la necessitat d'inventar-nos una nova gramàtica, qüestionant de passada la nostra idea de realitat, les nostres representacions, és a dir, la nostra raó i llenguatge occidentals, i fent en definitiva un exercici (de)constructiu d'aquestes representacions. Una conseqüència important d'aquest qüestionament és reconsiderar la racionalitat dels discursos científics –i els seus correlats educatius–, així com la «qualitat» d'objectivitat que presenten. En paraules de l'autor, «la ciencia se ha ido fundamentando en un principio ontológico tal como que todos los hechos ocurren de acuerdo con leyes, o según leyes, lo que nos lleva a una concepción del mundo terriblemente lineal» (p. 29) i que, paradoxalment, a pesar de la complexitat de la investigació científica, al cap i a la fi es produeix una visió de la realitat i de la racionalitat molt simple. Aquesta concepció de ciència cada vegada es presenta més fòssil i inadequada avui dia, especialment en el camp de les ciències socials –i de la pedagogia en particular–, en què s'ha intentat aplicar el mètode experimental amb resultats bastant frustrants. Després de la moderni-

tat, «ha habido una serie de reactualizaciones sistémicas que poco a poco nos llevarán a evidenciar la necesidad de deconstruir la narración científica y, con ella, la concepción teórica que desde el positivismo analítico se nos ha legado» (p. 59). Ens cal, doncs, una visió molt més rica en possibilitats, una metàfora que ens permeti captar, si no la «veritat» de la realitat educativa, sí la seva integralitat, les seves múltiples relacions, és a dir, la seva complexitat. En suma, és necessari deconstruir el sentit de la teoria per construir un nou coneixement, però aquesta deconstrucció sega el camp en el qual es fonamenta. Com sobreposar-nos-hi?

Les teories del caos i la complexitat en el món educatiu

No tan sols els marcs epistemològics de les ciències s'han vist afeblits i qüestionats en les seves maneres de conèixer i en els seus mateixos resultats, sinó que efectivament la realitat cada vegada se'ns presenta més impredecible, complexa i difusa en tots els ordres de la cultura. «Se ha dado, pues, una ruptura en la narración o, si se quiere, se han modificado las formas de construir contenido. La narración científica ya no se refiere a la realidad ni a la razón porque la razón acerca de las cosas deja de tener sentido y porque la realidad, en su complejidad recién descubierta, sobrepasa los límites comprensivos del discurso» (p. 107). Aquest «desordre» no es pot explicar des de teories modernes i lineals, és per això que s'ha de menester un enfocament global i complex que superi la impropietat d'intentar estudiar la inestabilitat i el canvi permanent de la societat des de teories de l'ordre i l'estabilitat. I això s'ha de fer, en efecte, aplicant des de les teories de sistemes fins a l'actual teoria del caos que, tot i que provenen del camp de la matemàtica i la geometria, es presenten com un sistema conceptual que pot donar compte, justament, d'aquest «desordre», de la complexitat i del canvi dels sistemes, siguin naturals o socials; és a dir, no més ciències «dures» o «toves», només sistemes complexos que s'interrelacionen, que intercanvien informació, s'autoorganitzen, fet que en darrer cas possibilitarà l'ús dels mateixos esquemes metodològics i dels mateixos models conceptuals.

I és aquí on apareix la retraducció pedagògica. Com que la teoria del caos no es refereix a cap camp d'estudi concret ni té uns continguts que defineixin el seu camp de treball, és possible prendre-la com a fonament per a una teoria de l'educació. Així, Antoni Colom ens presenta a través de la teoria caòtica i la seva gramàtica –dissipació, bifurcació, atractors, fractals, dialèctica ordre/desordre– un univers conceptual revelador, nou i innovador, per pensar la fenomenologia educativa i deconstruir així mateix la teoria pedagògica. La nova perspectiva teòrica és una pràctica educativa de caràcter caòtic i, per tant, complexa, és a dir, una «pedagogia de la raó complexa». Com a possibles aplicacions s'analitzen,

entre d'altres, l'aprenentatge en laberint, l'aprenentatge interpretatiu, l'autogestió educativa, la investigació-acció, l'educació ambiental, la creativitat i l'hipertext. «Utilizar la complejidad y las situaciones caóticas como instrumentos escolares, implica incitar al niño a conocer y a aprender de forma diferente y a poseer, al mismo tiempo, un sentido global y descentralizado del conocimiento y del mundo, complejo y desordenado» (p. 217).

Cal insistir, doncs, a destacar que aquest llibre és una invitació apassionant a despullar-nos de vells-moderns llasts, a de-construir les nostres raons i el llençatge, a atrevir-nos a veure la realitat d'una altra manera, a deixar entrar altres raons a l'escola, com la del desig, a unir «hedonisme» i «coneixement», ja que, com diu Colom, juntament amb l'alquímia del verb, «el envite que nos oferta la teoría no es más que un aspecto de la necesaria pasión por la vida».

Rocío RUEDA ORTIZ

COMAS i RUBÍ, Francesca. *La Consolidació del sistema educatiu liberal a Mallorca. L'aportació de Francesc Jaume Riutort i Feliu (1812-1885)*. Palma de Mallorca: UIB (ICE), 2001, 229 p.

Tal com assenyala l'autora, aquest estudi ens aporta una visió de la realitat educativa de tot un segle a través d'un dels seus protagonistes. S'ha escollit aquesta visió ja que Francesc Riutort personifica els canvis socials i polítics que es donaren durant tot el segle XIX i així, a través d'un relat acurat i molt documentat sobre la seva biografia i tasca professional, es té una visió del pas del primer pensament liberal i la seva influència en l'educació.

El llibre està estructurat en tres parts, en la primera de les quals es fa una detallada visió de la biografia i tasca professional de Francesc Riutort, mentre que en la segona es duu a terme una anàlisi del seu pensament per acabar, en la tercera part, amb la visió de la influència posterior d'aquest pensament sobre l'educació a les Illes Balears i la seva pervivència.

Es mostra la primerenca i dinàmica dedicació del personatge biografat a l'ensenyament a través ja sigui de la seva dedicació als infants ja sigui a la formació de mestres. En aquest sentit es relacionen algunes de les primeres manifestacions de canvi pedagògic ocorregudes a l'illa de Mallorca amb la trajectòria personal de Francesc Riutort: ell fou present en el naixement de la primera Normal de les Illes Balears, que donà importància tant a la formació del magisteri masculí com del femení; va ser becat a París per conèixer les línies educatives europees; va tenir contacte amb el pensament pedagògic liberal de l'època;

fou impulsor de l'ensenyament secundari a Mallorca i d'altres iniciatives de caire cultural i educatiu com la creació del Museu d'Història Natural; fou inspector general d'instrucció primària; impulsor de l'Associació de Mestres i de la seva revista *El Magisterio Balear*, òrgan de difusió del pensament educatiu i de les pràctiques pedagògiques de l'època a les Illes Balears; utilitzà i promogué mètodes pedagògics com el de Lancaster; inicià l'educació d'adults i de pàrvuls. En resum, el llibre reivindica, amb una àmplia documentació, la figura de Francesc Riutort com un dels pedagogs més importants per la història de l'educació del segle XIX tant a nivell local com estatal.

Joana ESTELRICH BLANCH

COMAS i RUBÍ, Francesca; MIRÓ MONTOLIU, Isabel. *Rosa Roig. Biografia d'una pedagoga (1890-1969)*. Palma de Mallorca-Tarragona: Edicions Documenta Balear-Edicions El Mèdol, 2001, 217 p.

Dues professores universitàries, Miró de la Universitat Rovira i Virgili i Comas de la Universitat de les Illes Balears, ens presenten una excel·lent biografia de Rosa Roig. Una dona que va ser professora de les Escoles Normals de Mallorca fins al 1936 i de la de Barcelona durant els anys republicans. Les autoritats franquistes la castigaran traslladant-la a la Normal de Castelló de la Plana; finalment tornarà a Barcelona fins a la seva jubilació. És una bona publicació, resultat d'una recerca col·lectiva, que ens ofereix la biografia d'una mestra que va compartir docència entre les Illes, el Principat i el País Valencià.

La primera cosa que cal posar de relleu d'aquest llibre és el fet feminista. Es tracta de dues dones que recuperen la història d'una dona que exerceix la seva professió en un col·lectiu format majoritàriament per dones. I això, ara per ara, encara és notícia, perquè encara la majoria de biografies sobre mestres continuen sent d'homes. En aquest sentit, només cal veure els articles que va escriure l'inspector gironí Lluís M. Mestras i que han estat publicats, en part, en dos volums. Més del 90% dels mestres biografiats són homes!

Un altre fet destacable del llibre és la rica personalitat de la biografiada. Una persona que pot entrar per la porta gran en el que els historiadors Paul Preston i Hilari Raguier han anomenat la "Tercera España". En aquest cas es tracta d'una dona de conviccions republicanes, amb un pensament i una actitud pedagògica renovadora, cristiana practicant i al mateix temps molt crítica amb el catolicisme tradicional i conservador que va viure –i patir– a la seva època. Una figura, la de Rosa Roig, que no encaixa amb aquella divisió de "rojos" i "nacionals", de dolents i bons, que encara ens està presentant una determinada historiografia.

De fet, per la seva actuació professional a la Normal de Mallorca serà acusada a la Comissió Depuradora que comença a funcionar tot seguit de la victòria dels sollevats a Mallorca. Sort que a l'estiu del 36 era a casa seva de vacances; si no, tal com manifesta la filla d'un antic company de claustre, se n'hauria fet la pell, l'haurien afusellada si hagués romàs a l'illa. La mesquinesa i la incultura humanes arriben a cotes molt altes! Entre altres acusacions li retreien que feia un ensenyament immoral perquè mostrava, en l'assignatura d'història de l'art, la figura de la Venus de Milo! Una anècdota ben significativa de l'enfrontament que va representar la Guerra Civil. Posteriorment serà acusada de formar part de la maçoneria (quan d'aquesta associació només en podien formar part els homes!). Les acusacions per la seva actuació en les Normals de Mallorca i Barcelona la varen anar seguint fins al 1963, quan tenia 73 anys i ja estava jublada!

Les autores han fet un treball d'investigació molt minuciós. I com a bones historiadores han recuperat una història personal ben interessant, una biografia d'una persona que, fins ara, no tenia història. El llibre és un bon exemple de biografia personal que depassa amb escreix l'àmbit particular. La seva lectura ens permet de conèixer qui era i què va fer Rosa Roig i, al mateix temps, se'ns presenta tot el clima pedagògic de les Normals on es va formar i on va exercir, especialment les de les èpoques de la monarquia alfonsina i la republicana. Comas i Miró han fet un seguiment gairebé exhaustiu de la vida de Rosa Roig. Han anat a les fonts primeres. El llibre, de 217 pàgines, està farcit de notes a peu de pàgina, 327! També hi ha fotografies, una breu cronologia de Roig i una extensa relació dels textos publicats i dels inèdits; tot plegat ens permet de conèixer una dona molt culta, una gran professional de l'ensenyament i d'una gran qualitat humana; promotora i defensora de la condició femenina. Una bona part dels articles publicats a *L'Almudaina*, a Mallorca, fan referència a temes femenins.

Es tracta d'una professional l'activitat de la qual entronca perfectament amb tot l'esplet de mestres, homes i dones, que passaren per la Escuela Superior del Magisterio, a Madrid, i que després escamparen la seva llavor a través del seu treball en les Escoles Normals espanyoles. Es tracta d'una dona que sap fer, i bé, el lligam entre la formació rebuda pels seguidors de la Institución Libre de Enseñanza i el seu arrelament a la terra catalana.

El títol dels quatre capítols del llibre és ben suggeridor i ja ens indica el seu contingut: Temps d'il·lusió; Temps de maduresa; Temps de vencedors i vençuts; Temps de desencís. Aquestes serien les quatre grans etapes de la vida d'aquesta professora. Una mestra, pel que he llegit, en el més ample sentit de la paraula 'mestra': una dona que educava amb el seu treball professional; amb el seu compromís social i públic mitjançant moltes publicacions i conferències; i

amb el testimoni personal de dedicació a l'alumnat i a la societat, especialment a la mallorquina.

Destacaria del capítol primer l'apartat "Obrint nous horitzons", en el qual se'ns explica amb tota mena de detalls el viatge que va fer, pensionada per la JAE –Junta per a l'Ampliació d'Estudis– a França (amb visites a centres de Bordeus i París) i Bèlgica (a Bussel·les, on visitarà, entre altres, el col·legi Decroly). Del capítol segon sobresurt tot l'apartat dedicat a estudiar el tema del compromís pedagògic en general i, de manera especial, al tema de l'ensenyament de la història. La seva lectura ens entronca amb el bo i millor de la renovació pedagògica de les Escoles Normals republicanes. Rosa Roig va ser una dona avançada en el seu temps que entusiasmava per la manera de fer les classes, segons recorden antigues alumnes, i que ajudava a pensar críticament. No es tractava només d'aprendre sinó de pensar, comportament que no agradava gens als sectors conservadors que havien fet el seu lema "¡Lejos de nosotros la nefasta manía de pensar!". El capítol tercer no té pèrdua. La tenacitat de les autores els ha permès tenir accés a documentació d'arxius militars fins ara inèdita que complementa rigorosament la documentació consultada en els arxius de les Normals de Mallorca i Barcelona. Aquest fet ens permet seguir pas a pas el llarg calvari de denúncies i càstigs que Rosa Roig pateix durant el règim franquista, igual que moltes mestres. Tinguem present que el magisteri va ser el col·lectiu més castigat per les autoritats franquistes, que el consideraven responsable de totes les desgràcies republicanes.

Llegint aquest capítol i veient el tipus de denúncies i la manera d'actuar de les comissions depuradores s'acaba el discurs teòric sobre la repressió franquista del magisteri. En Rosa Roig tenim un cas concret estudiat a fons que ens permet de veure què va passar. I alhora ens permet de veure la reacció de Roig, que demostra una qualitat humana enorme. També ens interessa aquest capítol perquè es parla de la depuració feta per la República, un tema poc investigat fins ara. Una depuració que, no cal dir-ho, no tindrà les connotacions de venjança i de voluntat de càstig que tindrà la franquista.

El treball de Miró i Comas ha permès de recuperar la història d'una de les perdedores de la Guerra Civil. La història, l'han explicada sempre els vencedors. En el cas de la història educativa això ha comportat un llarg silenci sobre determinats comportaments i determinades persones. Les autores, ara, després de més de 30 anys de la mort de Roig, ens han retornat la veu del que Pere Fullana en el pròleg anomena "la veu d'una generació silenciada". Les autores la defineixen com una dona oberta i capdavantera; una feminista i revolucionària; una lluitadora per la pau i la justícia (p 26).

Estic segur que la lectura d'aquesta biografia serà, per a totes aquelles persones implicades en el camp de l'educació, un estímul per continuar treballant per fer una escola pública de qualitat, catalana i renovadora, que és un dels camins per fer una ciutadania culta i compromesa en la millora de la societat. Mirar enrere, en aquest cas, ens és ben útil per valorar el present i treballar per fer un futur diferent, millor.

Salomó MARQUÈS

CRUZ OROZCO, José Ignacio *El yunque azul. Frente de Juventudes y sistema educativo. Razones de un fracaso*. Madrid: Alianza Editorial, 2001.

L'autor, que ja ens havia ofert darrerament altres publicacions sobre moviments i entitats juvenils, ara publica un excel·lent estudi sobre el Frente de Juventudes i el paper que va tenir en l'àmbit educatiu durant el règim franquista. El subtítol és ben explícit del que el lector trobarà en aquest llibre: "Razones de un fracaso".

Al llarg de les 250 pàgines Cruz Orozco explica la història de l'intent de socialització política de la joventut espanyola per part del Frente de Juventudes. Un intent promogut des de dalt, des del poder. No quallarà per diferents raons i no aconseguirà els seus objectius malgrat els canvis i les adaptacions que es produiran amb el pas del temps. A mesura que t'endinses en el llibre vas trobant les explicacions d'aquest fracàs. Precarietat i improvisació podrien ser les paraules clau que l'autor fa servir per explicar lúcidament i críticament una història que els que ja tenim anys hem viscut, més bé o més malament, en la nostra pròpia pell.

Una altra explicació d'aquest fracàs és el fet que el Frente de Juventudes, en el seu treball en el camp escolar, sempre va anar a remolc de les decisions del Ministerio de Educación. Mai no li varen deixar prendre la iniciativa.

Aquest estudi, tal com afirma el mateix autor, no ha estat gens fàcil de fer a causa de la falta de documentació original. Amb l'arribada de la democràcia es va produir el desmantellament de la Dirección Nacional de la Juventud i, al mateix temps que desapareixien les estructures de l'anterior règim, es varen cremar volgutament molts papers i es va fer desaparèixer molta documentació. Aquestes decisions polítiques ara ens dificulten la investigació i fan que "cualquier tipo de reconstrucción histórica de la política de juventud durante el franquismo sea un proceloso itinerario en el que resulta muy complicado llegar a buen puerto" (p. 20). Una decisió política, aquesta de fer desaparèixer documentació, que els historiadors hem de denunciar i lamentar profundament. Com recuperarem la història si els responsables polítics eliminen la documentació?

A pesar d'aquesta seriosa dificultat inicial l'autor fa un estudi a fons, lúcid i crític, del treball del Frente de Juventudes en els diferents nivells i àmbits educatius. I ho fa treballant amb documentació en bona part inèdita. Aquest és un dels mèrits del llibre. Davant la falta de documentació general, Orozo ha de recórrer a fonts locals.

L'autor contempla els diferents aspectes del Frente de Juventudes que tenen a veure amb l'educació, especialment amb l'escolar. Així, parla de la creació i de l'acció del Patronato Escolar Primario (possiblement un dels temes més innovadors del llibre). Fa referència a la formació dels instructors, és a dir, del personal que s'ha d'encarregar de la socialització i de la formació política de la joventut en els ensenyaments primari i secundari; parla de les relacions d'aquests instructors amb el magisteri; explica extensament les relacions del Frente de Juventudes amb les Escoles Normals; parla dels campaments per als estudiants de magisteri. També escriu sobre l'assignatura i les classes de Formació del Espíritu Nacional (FEN) que s'impartien a totes les escoles, etc.

Lentament, pàgina a pàgina, Cruz Orozco ens fa veure amb documentació original i inèdita que una cosa és la voluntat socialitzadora i ideològica dels dirigents falangistes i una altra, molt diferent, és la concreció d'aquesta voluntat en les diferents poblacions i escoles. Ens ofereix una visió realista i desmitificadora de l'obra del Frente de Juventudes. Explica què passa de veritat en el dia a dia, fora del discurs oficial. Ens permet de veure el que es diu des de la Direcció General de Juventudes i des de les delegacions provincials i la realitat, perquè, com passa molt sovint, una cosa és el que diuen les lleis i els reglaments i una altra és el que es fa.

El llibre conté una descripció clara de l'actuació del Frente de Juventudes, dels canvis que es proposen amb el pas del temps, dels intents d'actualització, dels frens que troben els dirigents i instructors en la seva voluntat educadora (per exemple, l'obligatorietat d'assistència als campaments per part dels estudiants de magisteri fa que aquests hi vagin majoritàriament desmotivats i que, per tant, sigui molt més difícil inculcar-los la ideologia falangista), dels requisits legals exigits, etc. Exposar els intents del Frente de Juventudes per adaptar-se als canvis pedagògics que s'anaven produint. Queda clar que la joventut va per una banda i que l'Organización Juvenil Española (OJE), tot i aquesta voluntat d'adaptar-se a les noves situacions, continua ancorada en el passat. També posa de relleu els intents que es fan des de l'interior de l'organització per part d'alguns sectors per actualitzar-se i que l'autor defineix com l'intent de la quadratura del cercle.

Un dels records que tinc de l'escola on anava de petit és el de l'arribada d'un senyor vestit de civil (jo anava a una escola religiosa i tot eren sotanes) que ens va fer obrir una llibreta nova i ens dictà un text que vàrem copiar dòcilment.

Fèiem segon de batxillerat i era a la dècada dels cinquanta. Una vegada acabat el dictat, ens digué que podíem afegir al text algun dibuix i algun lema com els que ell posava a la pissarra. Dibuíxà el “Yugo y las flechas”, “Viva Franco”, “Arriba España”, frases i dibuixos que –evidentment– vàrem copiar al quadern. Aquesta és la primera classe de FEN que recordo. Per cert, ens la impartia el fill d’una família molt coneguda de Girona; un seu germà era amb mi a l’agrupament escolta! Llegint el llibre *El yunque azul* t’assabentes que aquesta experiència que acabo d’explicar no podia ser d’altra manera perquè resulta que no hi havia llibres de FEN els primers temps. És a dir, que els instructors, els professors d’aquesta nova assignatura imposada, anaven el que vulgarment es diu amb una sabata i una espadenya.

Al llarg de tot el llibre va quedant clar el paper secundari que les autoritats franquistes varen adjudicar al Frente de Juventudes en la formació de la joventut en l’àmbit escolar. En aquest sentit, l’escola del nacionalcatolicisme va ser molt més catòlica que nacional. “Pese a todos los intentos falangistas, la realidad fue que los sucesivos ministros de educación, y sus respectivos equipos, consiguieron imprimir una dinámica a la política educativa española en la que los sectores falangistas tuvieron muy escaso protagonismo” (p. 244). No solament els varen adjudicar un paper secundari sinó que no els varen donar –*de facto*– els mitjans per poder fer la seva feina de manera digna i eficaç. Les tensions i crítiques a l’interior del Frente de Juventudes també apareixen en el text i ajuden a comprendre, en part, aquest fracàs del qual ens parla Orozco.

Abans d’acabar voldria destacar els aspectes formals del llibre. A més de la redacció amena i fluida que et convida a la lectura, hi ha una gran quantitat de fotografies originals que evoquen constantment les activitats que feia el Frente de Juventudes: campaments provincials i interprovincials, marxés, formacions, classes, quaderns de rotació, diaris murals, portades de revistes... Es tracta d’un llibre que, al mateix temps, pot ser un àlbum de fotos. Fotos que parlen per elles mateixes. Amb el llibre hi ha un CD amb cançons (*Prietas las filas, Isabel y Fernando, Montañas nevadas, Tenemos un caudillo, Canción de los almogávares*, etc.) que, si les escoltes, et retornen a una etapa de la pròpia infantesa. Però sense cap sentiment d’enyorança.

Considero que és un bon text que han de llegir totes aquelles persones que treballen en l’àmbit educatiu, dins i fora de l’escola. Les reflexions finals sobre el fracàs de la política de joventut del franquisme en l’enquadrament de la joventut són ben útils avui dia per conèixer l’acció que es feia des de règims totalitaris en la socialització de la joventut. Sortosament el subtítol, “història d’un fracàs”, va ser veritat en bona part.

Salomó MARQUÈS

FERNÁNDEZ SORIA, J.M.; AGULLÓ DÍAZ, M.C. *Los temas educativos en las Memorias del Magisterio valenciano (1908-1909). I. La educación moral y femenina*. València: Universitat de València, 2002.

Els professors Juan Manuel Fernández Soria i María del Carmen Agulló Díaz, del Departament d'Educació Comparada i Història de l'Educació de la Universitat de València, ens presenten una interessant anàlisi de la realitat escolar valenciana a principis del segle XX a través de les memòries tècniques que havien de realitzar els mestres durant les vacances caniculars.

Anàlisi interessant per diversos motius. Per començar, destaquem la utilització de les memòries tècniques dels mestres com a principal font documental del treball. Aquestes memòries esdevenen testimoni directe del magisteri, de quina percepció es tenia de les concepcions pedagògiques a través del dia a dia de la pràctica escolar. Són, doncs, una font primària molt valuosa per abordar l'anàlisi de l'escola des d'una perspectiva més intrahistòrica –dintre de les noves tendències historiogràfiques emergents, hauríem de parlar de *microhistòria escolar*–, a través de la qual s'experimenta un clar retorn al subjecte, a les idees més que als fets, al testimoni comú i anònim dels que, sense haver estat “grans personatges” de la història, n'han esdevingut els protagonistes. De fet, en les pàgines del passat número d'aquesta mateixa revista, el professor Fernández Soria ens ofería unes pàgines de reflexió sobre aquest evident “retorn al subjecte” –a la seva consciència com a agent constitutiu del record i, per tant, de la memòria històrica–, on posava en evidència el valor, encara poc aprofitat, dels agents d'aquesta memòria per a la investigació historicoeducativa: “Repasant només els llocs o dipòsits en què s'encarna la memòria i se socialitza la ideologia política, es descobreixen jaciments de temes a penes “tractats” en la nostra dedicació professional, però sí visitats per l'antropologia”. Doncs bé, tenim aquí el resultat d'un bon aprofitament de noves fonts historicoeducatives per a l'anàlisi d'un d'aquests temes “a penes tractats” a la pràctica: la recepció, dintre del col·lectiu comú i anònim dels mestres, de les concepcions pedagògiques que conformaven el pensament educatiu “oficial”. Si bé les memòries tècniques analitzades en aquest treball esdevenen fonts etnogràfiques excel·lents per arribar a una anàlisi microhistòrica del nostre passat escolar, el seu contingut ens obre pas cap a possibilitats encara més innovadores a nivell historiogràfic, no tant per les temàtiques tractades –a les quals també farem referència–, sinó pel fet de ser, aquestes memòries, testimoni de la percepció que cada un dels mestres en tenia des de la seva més personal condició (formació, ideologia, experiència, etc.). El treball que aquí es presenta pot considerar-se una incursió en la nova història del pensament pedagògic, des del moment que no analitza el discurs pedagògic

que es feia des del poder, sinó la recepció que en feren els mestres que dia a dia s'enfrontaven a la pràctica escolar. Les idees pedagògiques deixen de ser fets aïllats per cobrar sentit a través de la interpretació quotidiana i anònima –que no per això menys representativa– que s'en féu. Aquesta anàlisi de les idees pedagògiques des de la recepció en comptes de la producció, ens demostra que gairebé hi pot haver tantes interpretacions com mestres hi havia. Aquest fet, limitat aquí al magisteri valencià durant els anys 1908-1909, no fa més que evidenciar l'extraordinària complexitat del pensament pedagògic del magisteri d'aquella època, perfectament extrapolable a altres indrets de l'Estat espanyol. Així, els resultats d'aquesta anàlisi que ens ofereixen els professors J.M. Fernández Soria i M.C. Agulló demostren, si més no, que un estudi del pensament pedagògic d'aquesta època no pot realitzar-se sols tenint en compte la producció d'aquest pensament, puix la realitat quedaria distorsionada, sinó que es fa imprescindible (i això s'entén perfectament després de llegir aquest llibre) una anàlisi des de la recepció i la interpretació que se'n fa.

De les nombroses temàtiques que la Junta Central comunicava a les juntes provincials (i que les comissions tècniques d'aquestes darreres proposaven als mestres), aquest llibre n'analitza dues, l'educació moral i l'educació de la dona, que es tracten en un total de 270 memòries de les 1.042 que es guarden en aquest fons de memòries tècniques de l'Arxiu de la Diputació de València. Aquesta primera selecció (el llibre enceta una futura col·lecció on es tractaran altres temàtiques, com espai, temps, pràctiques higienistes, etc.) no és aleatòria, puix, com destaquen els autors en la presentació, la condició de gènere i la formació del caràcter són dues qüestions entrelaçades que permeten d'entendre el perquè de la pretensió d'educar un tipus de persona i no un altre. Amb una exhaustivitat que deixa fora de dubte l'òptim aprofitament de les fonts, els autors analitzen amb deteniment les 270 memòries i n'extreuen les reflexions dels mestres sobre qüestions com, per exemple, l'hàbit, la voluntat o el caràcter com a dimensions formatives per desenvolupar pedagògicament de cara a una educació moral, la coeducació, o la importància del joc de nenes com a recurs educatiu.

No podem concloure aquesta ressenya sense fer esment dels apèndixs que presenta el llibre, i que són, a més d'il·lustratius, molt útils per a l'investigador: una completa llista de temes proposats entre 1908 i 1909 per a l'elaboració de les memòries tècniques dels mestres, la relació de les memòries guardades a l'Arxiu de la Diputació de València referents a aquests dos anys, i dues d'aquestes memòries (una sobre educació moral i l'altra sobre educació de la dona) escrites de pròpia mà pels mateixos mestres.

Francesca COMAS

IYANGA PENDI, A. *Historia de la Universidad en Europa*. València: Universitat de València, 2000.

Tal com explica l'autor al pròleg, la història de la universitat europea –dintre del que seria una història de l'escola o de l'educació formal– és la història de l'educació superior institucionalitzada a Europa, història que es remunta a l'edat mitjana, cosa que converteix la universitat en una de les institucions més antigues del món occidental.

En aquesta obra, el professor Augusto Iyanga Pendi, del Departament d'Educació Comparada i Història de l'Educació de la Universitat de València, analitza la història de la institució universitària des dels seus orígens fins als nostres dies, amb la qual cosa aquest llibre no sols ens ofereix una visió històrica de l'evolució de la universitat, sinó que també ens obre un debat sobre la missió d'aquesta institució en el món actual, sobre el seu deure tant vers l'elaboració i transmissió de coneixements com vers la investigació.

Referent a la part més històrica, Iyanga presenta els orígens de la universitat europea tot explicant una sèrie de circumstàncies que l'afavoriren entre les quals s'inclouen les influències culturals i intel·lectuals que exercí el món àrab sobre l'Europa cristiana, sobretot arran de la filtració del pensament d'Aristòtil, silenciada al món cristià durant molts segles.

Partint de l'anàlisi d'aquests orígens, l'autor distingeix dues importants èpoques: des dels orígens fins al segle XV, i des del segle XVI fins a l'actualitat. L'organització de les universitats, l'estructura acadèmica, el sistema d'ensenyament, els professors i alumnes més notables, i les principals universitats medievals –d'algunes de les quals s'expliquen les circumstàncies en què aparegueren, mentre que sobre altres se'ns remet a altres publicacions, bé explicades al llibre, bé referenciades–, ocupen la primera part d'aquest llibre. Una segona part l'ocupa l'estudi de la universitat europea des del segle XVI fins al segle XX, època de la qual l'autor destaca l'estructura dinàmica i cultural d'aquesta institució d'ensenyament superior, així com les seves influències més enllà del continent europeu.

En un darrer capítol, el professor Iyanga s'enfronta als reptes de la universitat actual, recordant que, des dels seus orígens medievals, a la universitat com a institució d'ensenyament superior li fou encomanada la missió de conservar, transmetre, difondre i inventar el saber, i que aquests mateixos objectius –salvant les diferències històriques– continuen, segons l'autor, vigents avui dia, puix la universitat actual ha d'observar com a màxima finalitat l'elaboració i transmissió de coneixements, així com el desenvolupament de la investigació. Una crítica reflexió sobre aquests dos grans objectius, perdurables al llarg dels segles, conclou aquesta obra, síntesi del que ha estat la història de la universitat

com a institució d'ensenyament superior que, sorgida a l'occident cristià durant l'edat mitjana i havent experimentat importants canvis evolutius, ha perdurat fins als nostres dies.

Indubtablement s'agraeixen obres com aquesta, de síntesi històrica, tan útils per a l'ensenyança de la història de l'educació.

Francesca COMAS

FULLAT, O. (2002). *Pedagogía existencialista y postmoderna*. Madrid: Síntesis

L'home és, eminentment, projecte vocacional que es configura al llarg de tota la vida, ja que només la mort tanca el seu periple moralitzador, és a dir, educador. Aquest fer i tornar-se fer, en què consisteix l'educació, es du a terme fent coses, interactuant conscientment, intel·ligentment, lliurement, relacionalment i activament amb els subjectes i els objectes, en una circumstància i temps concrets. La situació o context sociohistòric en el qual ens movem per perfilar el model antropològic i educacional que ens proposem dur a bon port és el que s'ha denominat la *postmodernitat*. Pel que fa a l'aspecte ideològic, la filosofia pre-existencial i vitalista de Nietzsche suposà l'inici del que és postmodern. La postmodernitat és la gran representant del pensament de finals del segle XX i primera del XXI, i significà el final de la modernitat i l'inici d'una nova etapa: el pas de la societat industrial a la tecnològica; del capitalisme de producció i acumulació al de consum; del paleocapitalisme al neocapitalisme; de la llibresca galàxia Gutenberg a l'electrònic veïnatge universal de la informació i el coneixement; de la història com a progrés al final de la història; de l'humanisme de caràcter clarament social a l'antihumanisme marcadament individualista; de la singularitat a la pluralitat.

Home, projecte i educació, tasca complexa en una època en la qual ja no hi ha homes, en què el subjecte transformador s'ha dissolt i només queden estructures, sistemes o grups; difícil situació per dur a terme un projecte vocacional que requereix temps, en una època en la qual no hi ha temps, tan sols l'instant, el present; complicada situació per dur a terme una tasca educadora en un període en què la raó forta i la història com a progrés han sucumbit davant la raó dèbil i les múltiples històries, les històries particulars de cadascú. Es tracta d'un temps sense absoluts, sense veritats definitives, sense grans relats; un temps, en definitiva, sense Déu. La mort de Déu du encoberta, com el revers de la moneda, la mort de l'home, del subjecte modern. Aquest fet, en el terreny de l'ètica i de l'educació, té unes repercussions molt greus perquè, si Déu ha mort, amb ell també

mor l'home, la moral i la seva exigència. Des d'aquesta perspectiva, tot esdevé relatiu i històric i ja no serà possible situar la realitat com a punt de partida; es tracta de l'aniquilament fulminant del *subjecte natural* de Rousseau, del *subjecte transcendent* de Kant i del *subjecte absolut* de Hegel. Els grans mestres han desaparegut perquè tot val; l'escepticisme, la desconfiança en els principis, en els projectes i en els programes és la tònica dominant. La postmodernitat sembla que és la gran victòria dels sofistes davant la filosofia dels grans sistemes (ontologia, moral, estètica i religió). En definitiva, el pensament postmodern és la gran reacció a la Il·lustració del segle XVIII, la filosofia que creia en la raó absoluta i en el sentit unidireccional de la història. De tot això i de molts d'altres aspectes és del que ens parla i reflexiona el llibre del doctor Fullat que avui comentem.

El llibre està escrit més des de la filosofia que des de la pedagogia; es tracta, per tant, més d'un text de filosofia de l'educació que de teoria de l'educació. El treball, en la mateixa línia i estil d'altres treballs anteriors de l'autor, és una reflexió hermenèutica i, per consegüent, subjectiva, sobre les filosofies existencials i postmodernes. L'estructura del llibre es desenvolupa en tres grans parts: la primera dedicada a *pressupòsits conceptuals*; la segona, a *l'existencialisme en la modernitat*; i la tercera, a *les filosofies de l'existència i de la postmodernitat*. La primera part s'aborda a partir de tres capítols previs o conceptualment aclaridors: *existència de l'individu contra el sistema universal; sistema, guerra, existència; i el fet de dir com a repetició*. La segona part s'articula en altres tres capítols de caràcter introductori als existencialismes que hi ha hagut en la modernitat, i es remunta, això no obstant, als orígens (la modernitat és conseqüència dels seus antecedents i premisses històriques, el món grecollatí): *antecedents grecs i medievals; flaqueja de la raó moderna; i els enemics de Hegel*. Per acabar, la tercera part, la més substancial i la que desenvolupa pròpiament la temàtica del llibre, es distén al llarg de tres grans capítols: *filosofia existencial; existencialisme; i postmodernitat*. Tots i cada un dels capítols s'introdueixen amb un aclariment previ de conceptes, i es recorre, no podia ser d'una altra manera, al principi etimològic, a l'*arkhé* dels vocables i els conceptes, ja que tot filòsof ha de ser, fins i tot abans que filòsof, filòleg, un enamorat de les paraules. A continuació, es desenvolupen els continguts propis del capítol amb una àmplia proliferació de cites textuais, així com d'esquemes i gràfics sintètics de les idees tractades. Finalment, s'acaba el capítol amb reflexions i hermenèutiques sobre els distints aspectes educativedagògics que s'extrauen dels pressupòsits treballats.

El primer capítol aborda, fonamentalment, l'oposició entre el que és singular-concret (existència) i l'universal-abstracte (sistema). Les pedagogies existencial i postmoderna s'inclinen pel singular i concret, opten pel que és vital i quotidià, per la vida, subordinant o, simplement, menyspreant el pensament i les

grans elaboracions teòriques. En el segon capítol s'intenta donar compte de com han pogut sorgir, i posteriorment desenvolupar-se, les sensibilitats existencialistes. La tesi que defensa l'autor és que els períodes històrics de relativa pau donen lloc als grans plantejaments teòrics (sistema), mentre que els temps de guerres, conteses i conflictes originen les reflexions sobre els fets de viure i existir (existència). La desavinença i la disparitat són aspectes que faciliten la comprensió i l'enteniment de les pedagogies de l'existència i de la postmodernitat. Les guerres i els conflictes fonamenten no tan sols la gènesi i el desenvolupament dels discursos existencialistes, sinó que també evidencien el desequilibri en què consisteix el fet humà i la seva fenomenologia i que deixa al descobert les seves misèries. En el tercer capítol, que tanca la primera part del llibre, es posa de manifest el mètode seguit per l'autor per oferir les pedagogies existencialistes i postmodernes, és a dir, el mètode hermenèutic: el que fa és recórrer als processos històrics en els quals s'han anat gestant aquestes pedagogies. L'hermenèutica interpreta el present des del passat pensant en el futur.

El primer capítol de la segona part, el quart capítol del llibre, acudeix a la cultura grecollatina (món clàssic i medieval), durant la qual s'aniran posant les primeres pedres per fonamentar els tarannàs existencial, filosoficoexistencial i postmodern dels segles XX i XXI. Per això es recorre a quatre autors, dos de grecs (Protàgores i Sòcrates) i dos de llatins (sant Agustí i sant Bonaventura). Tots aquests autors, tot i les seves diferències, tenen en comú el fet de menysprear la raó especulativa, i atorguen una major importància a les vivències interiors, al cor i als sentiments. En el cinquè capítol es posa de manifest, a través de distints autors (Luter, Descartes i Pascal), com lentament la raó va perdent terreny davant la vida i l'existència, davant la consciència individual de cadascú. Cal destacar el fet de col·locar Descartes, pare del racionalisme (raó cartesiana), entre aquests autors, ja que és considerat l'autor que proporciona les bases del mètode existencialista. En el sisè capítol, *Los enemigos de Hegel*, Fullat posa de manifest els principals pressupòsits filosòfics de l'idealisme transcendent hegelian, perquè sense això és impossible donar compte dels corrents postmoderns i existencialistes. Hegel, com ja sabem, situa la raó en el centre de l'explicació de tot fenomen. *No hi ha res sense que la raó en doni compte i justificació*. Positivisme, socialisme, existencialisme i postmodernitat es converteixen en clars enemics de la raó hegeliana. Entrant en el camp que ens ocupa i preocupa, s'estudien tres autors clau: Nietzsche (precedent de la postmodernitat), Kierkegaard (precedent de la filosofia existencial) i Husserl (que aporta el mètode fenomenològic), a partir de la qual cosa podrem diferenciar clarament entre filosofies existencials (primacia del *jo penso* sense mètode propi) i existencialisme (importància del *jo penso* utilitzant el mètode fenomenològic per a les seves reflexions).

La tercera part del llibre, dedicada a les filosofies de l'existència i de la postmodernitat, s'emmarca, globalment, entre els antecedents i les conseqüències de les dues grans guerres mundials. El capítol setè es desenvolupa amb quatre autors, representants paradigmàtics de la filosofia de l'existència, que mediten, sense mètode previ, entorn del *jo existent*: Jaspers, preocupant-se per l'experiència particular del jo individual; Marcel, descobrint en el *jo* espais que s'escapen a la raó; Unamuno, oposant *vida i raó*; i Camus, abocant-se a l'absurd d'haver de viure *nu de seguretats*. En la filosofia existencial es van descobrir les vivències quotidianes, i es valora el cor per sobre de la lògica, sense referències a plantejaments tecnocientífics ni metafísics. La pedagogia de l'esqueixament (*desgarraamiento*) individual es planteja l'axiologia educativa que es deriva de l'antropologia filosòficoexistencial: cada individu és considerat, educativament, un ésser tràgic i desgraciat. L'existencialisme és tractat al vuitè capítol. Filosofia existencial i existencialisme reflexionen sobre el *jo existeixo*, sobre la biografia existencial de l'ésser humà. La primera ho fa sense esmentar, expressament, cap mètode; la segona, això no obstant, du a terme la seva tasca a través del mètode fenomenològic. Els quatre autors elegits són: Heidegger, Sartre, Simone de Beauvoir i Merleau-Ponty. Fullat destaca, a través d'ells, les tres grans decepcions que apareixen en estudiar la pròpia existència com a acte de consciència: primera, l'acte de consciència mitjançant el qual m'apercebo de mi mateix és no-res, el buit, la pura finitud; segona, la consciència sense referència al món també és no-res (intencionalitat de la consciència); i, tercera, prendre consciència dels altres subjectes existents equival a cosificar-los, a convertir-los en objectes dels nostres actes de consciència. La pedagogia pròpia de l'existencialisme és la de la *llibertat impossible*: cada ésser humà és radicalment lliure però, això no obstant, sempre s'és lliure a costa de l'altre. Aquesta llibertat suposa no posseir una essència pròpia d'ésser humà, sinó que cada u, existint, ha de construir la pròpia: la mort és el punt final que tanca l'existència de cadascú; mentrestant, sense metes prefixades, ens anem construint. En aquest plànol, l'educació és lluita, desacord, batalla i disputa. Per acabar, el capítol novè tracta la realitat postmoderna a través de cinc autors: Lyotard, Derrida, Foucault, Vattimo i Rorty. La postmodernitat és la negació de qualsevol absolut, ja sigui aquest *Déu*, *l'home* o la *raó*. Les aportacions de Luhmann es proposen com un dels *possibles* models educatius en un temps en el qual desapareixen les certes pedagogiques.

En definitiva, la publicació d'aquest treball, com ens diu la contraportada del llibre, és una gran oportunitat de conèixer i reflexionar sobre les produccions de la història occidental que s'han inscrit en l'existencialisme i la postmodernitat, a fi de tenir pistes amb les quals orientar-se en pedagogia.

Joan Carles RINCÓN i VERDERA

LÓPEZ MARTÍN, Ramón. *La escuela por dentro. Perspectivas de la cultura escolar en la España del siglo XX*. València: Universitat de València, 2001.

En el marc dels renovats estudis històrics sobre la institució escolar, tan estesos a la dècada dels noranta, el professor Ramon López Martín presenta aquest interessant treball amb l'objectiu d'analitzar alguns –no tots– dels referents bàsics que marquen l'evolució de l'anomenada “cultura escolar” en el transcurs evolutiu del segle XX. Aquesta mirada històrica de “l'escola per dins”, com indica el suggerent títol, tracta de fer emergir alguns dels descriptors bàsics que expliquen el funcionament quotidià de les escoles dins l'entramat conformat per un triple conjunt d'elements (personals, materials i funcionals), on s'agrupen la multitud de variables curriculars detectades, i tres perspectives d'anàlisi diferenciades: la teòrica, o l'estudi de les teories científiques o propostes pedagògiques que van dibuixant l'ideal a seguir; la legal, o la normativa tecnicoeducativa promulgada per pautar el funcionament real; i la pràctica, o aquella que *de facto* succeeix en la realitat diària de les nostres escoles.

Després d'examinar aquest model d'anàlisi de la cultura escolar (cap. I), entesa com el conjunt de normes, estructures, tons, modes, tradicions, pràctiques reals, però també teories sedimentades al llarg del temps dins de les institucions escolars, que expliquen nombrosos aspectes del funcionament diari de les escoles, pren especial relleu la pràctica com a concreció translúcida de tots aquests referents aglutinadors de la cultura escolar. Per aquest motiu, el treball es dirigeix a captar els senyals que es produeixen des de les prescripcions teòriques i legals a les interaccions que impulsen o materialitzen pràctiques de l'escola; des de les estructures organitzatives del currículum a les accions que expliquen el funcionament real de la vida escolar, en definitiva, l'activitat de mestres i estudiants en la interacció curricular dins de l'aula.

La necessitat d'acotar l'amplitud del període estudiat marca la confecció dels altres tres capítols dedicats als moments de màxima esplendor en la innovació de les pautes escolars: el primer terç del segle XX (cap. II), quan fermenten els inicis d'una preocupació tècnica per la pedagogia a l'escola primària sota el guiatge dels vells ideals dels homes de la Institución Libre de Enseñanza; l'Espanya dels anys seixanta i setanta (cap. III), amb l'arribada a l'àmbit escolar de referents inequívocs de racionalització científica, en un intent d'apostar per l'eficàcia pedagògica; i, finalment, les innovacions i reformes produïdes en la cultura escolar d'una Espanya democràtica (cap. IV), que concep l'educació al servei de la convivència de tots els espanyols.

Sense intenció d'esgotar l'extensa temàtica anunciada, cada capítol del llibre, i de forma especial els dedicats als moments clau de la història de l'educació espa-

nyola contemporània, s'inicia amb una il·lustració central –que es recolza en altres aportacions fotogràfiques al llarg del text– que mostra l'interior d'una escola de l'època i permet suggerents anàlisis comparades de la cultura escolar des d'una perspectiva iconogràfica. A la imatge visual, s'hi ha volgut unir la pròpia paraula del testimoni de mestres de cadascuna de les etapes històriques que descriuen la tasca diària i el funcionament de les seves escoles; en aquesta direcció, cada capítol es tanca amb un text per comentar, escrit pels mateixos actors de l'educació.

En definitiva, doncs, celebrem com a goig intel·lectual el llibre del professor universitari valencià, que no solament cobreix un espai historicopedagògic de difícil contingut i complicada síntesi, sinó que, a més, obre les portes a futures recerques en la perspectiva d'una historiografia educativa més atenta a les pràctiques i a la realitat quotidiana de l'escola.

Leoncio VEGA

ESTEBAN, León. *Cultura y Prehumanismo en la Curia Pontificia del Papa Luna (1394-1423)*. València: Universitat de València, 2002.

La Universitat de València va publicar, en el número 48 de la sèrie *Minor dels Cuadernos del Departamento de Educación Comparada e Historia de la Educación*, aquest títol que ressenyem de León Esteban.

El llibre del professor Esteban té, entre els seus mèrits, el valor de tractar una temàtica –i sobretot una època històrica– a la qual només excepcionalment ens acostem actualment els historiadors de l'educació. Entre altres motius, per la dificultat que suposa l'apropament a unes fonts que requereixen el domini d'unes tècniques i uns coneixements lingüístics i paleogràfics que no són comuns entre nosaltres. En canvi, sembla obvi recordar que la nostra història d'avui es fonamenta no sols en el passat més o menys recent, sinó també en aquest altre passat llunyà que el llibre que ens ocupa assoleix amb justícia de rescatar.

Sense oblidar altres aportacions anteriors de clar propòsit didàctic, l'autor segueix en aquest treball la línia d'una investigació erudita de la qual ja ens ha ofert diverses mostres en la seva llarga trajectòria universitària. Com a gran coneixedor del Renaixement i la Il·lustració, li devem obres amb vocació d'arribar a un públic ampli que són un incentiu per als qui, des de la docència i la recerca, intentem contribuir a un millor coneixement de la nostra història cultural i educativa i trobem en els seus treballs les claus i els fonaments de la nostra tradició.

L'aportació de León Esteban se centra en un tema i una problemàtica que té en la persona i figura de Pedro Martínez de Luna (el papa Luna) l'objecte i el pre-text d'estudi. Ja és prou sabut que es tracta d'un personatge sempre controvertit

i a voltes injuriat, però que en aquest treball se'ns revela com l'eix i la raó de ser d'un moviment prehumanista singular en el context polític i religiós d'una Europa particularment convulsa, en la qual esclaten esdeveniments transcendents de signe divers: sociològics, espirituals i, de forma particular, culturals i educatius. La seva anàlisi configura un marc explicatiu coherent on podem ubicar la inquietud cultural del papa Luna en el trànsit dels segles XIV i XV, quan s'esllangueix el món antic i es desvetlla, optimista, el nou humanisme.

L'aportació del personatge a aquest devetllament, la seva modernitat, la seva erudició i el suport explícit al coneixement i a l'estudi, és el que el professor Esteban ha volgut rescatar a les pàgines del llibre que ens ocupa. L'autor es refereix a Benet XIII com a mecenes de l'arquitectura eclesial i artística; com a protector i reformador d'universitats i col·legis; com a conservador del saber a través de la tutela de copistes i il·luminadors que van reproduir per a la posteritat obres dels més diversos sabers clàssics i de l'època... I tot això sense allunyar-lo de l'incipient esperit crític que el naixent humanisme aixecava com a bandera i que pot resseguir-se tant en les seves fermes actituds vitals com en els seus escrits, de diferent caràcter, que evidencien un nivell intel·lectual i una capacitat de raonament i argumentació poc comuna. Tot plegat s'aborda a través de quatre capítols relatius a "l'escenari" i al "personatge": el papa Luna i l'incipient humanisme i la influència cultural de la seva cúria pontificia.

En resum, aquesta obra és una mostra més de l'erudició i el domini de les fonts antigues per part de l'autor al servei d'un coneixement més profund i més ajustat de la nostra tradició historicoeducativa.

Irene PALACIO LIS

MARTÍN JIMÉNEZ, Ignacio. *El sistema educatiu a Menorca (1800-1939). Una visió estructural*. Ciutadella: Ajuntament de Ciutadella, Institut Menorquí d'Estudis, 2000, 368 p.

En aquest llibre, fruit d'un projecte d'investigació que obtingué el Premi d'Investigació Cultural Francesc de Borja Moll l'any 1996, l'autor es proposa analitzar l'educació a Menorca al llarg del segle XIX i part del segle XX, concretament fins als primers anys del franquisme. El llibre és, a hores d'ara, el primer intent de síntesi de la història educativa de casa nostra en un període de temps tan ampli. És, doncs, el primer estudi global que es dedica a la nostra malmesa història educativa, fet aquest que augmenta el seu valor i interès si tenim en compte que, mentre altres àmbits de la historiografia menorquina estan molt més estudiats en l'actualitat, potser en l'àmbit educatiu hi havia un gran buit

que aquest treball omple. Per això mateix, el llibre esdevé una eina molt útil per a tots aquells historiadors interessats en el fet educatiu a la nostra terra i per als historiadors de l'educació en general. En el llibre es tracten aspectes com el desenvolupament de l'ensenyament primari al llarg de l'extens període que comprèn el segle XIX, des dels seus orígens fins als primers anys de la II República, així com també el desenvolupament de l'educació secundària a Menorca, essent aquest un dels punts més exhaustivament estudiats per l'autor. El llibre també inclou un apartat dedicat a estudiar les principals idees educatives vigents a Menorca durant el període objecte de la seva anàlisi. Es tracten diversos personatges directament o indirectament lligats a la pràctica docent a l'illa, com per exemple el mestre i pedagog ciutadellenc Joan Benejam i Vives, els mestres mallorquins Mateu Fontirroig i Antoni Juan Alemany, així com també una llista de mestres i professors que desenvoluparen la seva tasca a Menorca. S'analitza també l'experiència educativa de l'Escola Lliure d'Alaior i, per tant, la incidència del pensament anarquista en l'educació. Finalment, el llibre dedica un apartat a la conjuntura educativa viscuda durant els anys de la Guerra Civil i primers moments del règim franquista a l'illa, analitzant de forma conjunta tant l'ensenyament primari com el secundari. El seu autor ha pretès, mitjançant l'estudi del fet educatiu, reflectir el món cultural ideològic de Menorca durant el vast període estudiat, el qual s'emmarca dins dos períodes fonamentals des del punt de vista de la història de l'educació, com són la consolidació del sistema educatiu liberal, sobretot després de la llei Moyano de 1857 –que en molts aspectes podríem considerar amb vigència fins a la Llei General d'Educació de 1970–, i l'intent de variar l'immutuable sistema educatiu de la Restauració que comportà la política educativa de la II República. Sens cap mena de dubte, el llibre esdevé, com ja hem esmentat, una eina de gran utilitat per a tots aquells que vulguin aprofundir en el coneixement de l'educació a Menorca des d'una visió sintètica i acurada, tot i que esperem que ben prest puguem considerar-la superada en la mesura que implicarà, com a mínim, que el fet educatiu de la nostra terra sigui objecte d'un major interès per part dels historiadors en general.

Xavier MOTILLA SALAS

MAYORDOMO, Alejandro; GARCÍA PASCUAL, Anabel. *Escoles, mestres i xiquets. Un temps d'educació a Carcaixent*. Carcaixent: Ajuntament de Carcaixent, 2002.

D'acord amb el seu compromís de recuperar la història social de l'educació valenciana, Alejandro Mayordomo ens aproxima a la realitat educativa d'una població de la comarca de la Ribera Alta, Carcaixent, i ho fa amb la col·labora-

ció d'Anabel García, a través del llibre, llargament esperat, que ara ressenyem.

Escoles, mestres i xiquets està dividit en tres parts diferenciades, encara que clarament interrelacionades: una aproximació històrica a l'educació carcaixentina al llarg del segle XIX i primer terç del XX, la reproducció facsimil de la revista *Laborando* i un àlbum fotogràfic de les seues escoles, mestres i alumnes.

La primera part ens proposa un recorregut pel segle XIX, des d'una perspectiva teòrica i pràctica. Després de recordar els principis generals regeneracionistes que guien la pedagogia de finals de segle, ens apropem a la realitat: la preocupació per la millora de les condicions materials de les velles escoles, per la irregular assistència, per l'elevat nombre d'alumnes a les aules, per la disminució de l'important percentatge d'analfabetisme, al voltant del 75% de la població el 1910...

Tot seguit els autors ens presenten els inicis d'una nova inquietud per l'educació en les primeres dècades del segle XX, i destaquen els que qualifiquen com a 25 anys apassionants: els compresos entre 1914 i 1939. Apassionants perquè s'hi va produir un procés de dinamització pedagògica que creiem que no ha tingut parangó amb cap altra època. Anys de creació d'escoles graduades per a xiquets i xiquetes al Parc Escolar, de la concessió d'una biblioteca de *Misiones Pedagógicas* que amplia la creada pels mateixos mestres, de les conferències i cursos complementaris encarats a les activitats productives del municipi, de les *Festes del llibre*, de les colònies d'estiu a Xàbia, Gandia i Benidorm, de les excursions i l'intercanvi escolar amb els xiquets madrilenys del *Grupo Ruiz Zorrilla...* anys en els quals, a poc a poc, anem coneixent, de manera paral·lela, la vida escolar al Grup *Navarro Daràs*, i com es va fer realitat el lema de la política educativa republicana, "cultura per a tots", mitjançant les mesures d'extensió educativa; la polèmica al voltant de la creació d'un institut per a cursar el Batxillerat..., i també el difícil període de la guerra fins a arribar al fatídic 1939, data amb què conclou el llibre.

Aquest recorregut ens aproxima, d'altra banda, a la vida i obra dels seus protagonistes, massa vegades oblidats, els mestres i les mestres que feren realitat aquesta etapa de vitalitat extraordinària: Manuel Ros, Adolfo Fuentes, José M. Morante, Viriato Machí, Maximino Sabater, Francisco Sales Sarrión, Alejandro Mayordomo Fernández, Ramona Martínez Precioso, Agueda Rey, Mercedes Bertolín Peña, Milagros Veres; Juana Oñate Belmonte... són alguns dels noms i cognoms que, amb força pròpia, emergeixen com a dinamitzadors de l'educació carcaixentina.

A la segona part, d'enorme interès per a tots els investigadors de l'educació valenciana, se'ns ofereix la reproducció facsimil de la revista *Laborando. Publicación mensual de la Escuela Nacional Graduada de Niños*, que es va publicar des de 1931 (el núm. 1 correspon a desembre de 1931) fins a 1935, amb una periodi-

citat primer mensual i després bimensual (des de febrer-març de 1934). Una aportació impagable si tenim en compte les escasses col·leccions de la revista que es conserven, així com de la resta de premsa escolar valenciana, força abundant durant l'etapa republicana i de la qual difícilment trobem exemplars.

Laborando no és, però, una revista escolar en el sentit estricte de feta per i per a l'escola. És un vehicle d'obertura de l'escola a la societat i de col·laboració de la societat amb l'escola. Mitjançant les seues pàgines ens apropem a les idees educatives i al debat que al seu voltant s'havia encetat. Hi col·laboren mestres de Carcaixent i d'altres poblacions, alumnes de la Normal, personatges de la cultura valenciana i els mateixos alumnes de la Graduada, els quals ens donen notícies del dia a dia de l'escola al mateix temps que articles sobre les preocupacions pedagògiques del moment: l'escola única, les relacions Església-escola, etc. No falten les poesies, l'humor, les notícies d'actualitat, la publicitat que fa possible la revista, i tot això complementat amb una excel·lent aportació de fotografies que posen imatge i ens apropen a la vida quotidiana de l'escola i de la població. Així, veiem Niceto Alcalá Zamora rebent els xiquets carcaixentins quan anaren a visitar Madrid; Rodolfo Llopis o el ministre Barnés quan anaren a Carcaixent; descobrim les platges de Benidorm quan encara eren un oasi, reconeixem els estudiants de la Normal de 4t de Magisteri que visitaren el Grup escolar l'any 1932, amb dues professores, Concepción Tarazaga i Maria Villén, que podem considerar emblemàtiques en la formació del professorat durant l'etapa republicana... Descobrim, en fi, una imatge completa i complexa, amb textos i il·lustracions, que ens fa reviure l'educació republicana.

La tercera part és un àlbum fotogràfic en el qual s'arrepleguen les fotos dels grups de xiquets i xiquetes de diferents cursos, de les excursions culturals, de les colònies a Xàbia, Gandia i Benidorm. Una col·lecció que, per als habitants de Carcaixent, té la riquesa del reconeixement de familiars, de persones conegudes i pròximes i que, per a nosaltres, aporta un material de gran valor per conèixer la realitat de la cultura escolar: estris escolars, postures, pentinats, vestits, vestimenta de mestres homes i dones..., tot plegat és, en el sentit més estricte, un retrat de l'escola de l'època.

Estem davant d'un llibre d'història local de l'educació, que ens apropa no sols a la realitat de la població concreta que estudia sinó que ens permet conèixer les relacions amb altres institucions educatives de la comarca, del País i de la resta de l'Estat, així com els projectes, les realitats, les llums... i també les ombres d'una etapa de la nostra història, la republicana, a la qual cal apropar-nos amb rigor d'investigadors però també amb l'estima que demostren els autors. Creiem que és d'agrair que l'autor i l'autora, com a carcaixentins que són, hagen posat en aquest llibre no solament l'imprescindible rigor científic i

intel·lectual que calia, sinó també la il·lusió per recuperar la història dels seus veïns, homes i dones artífexs d'un procés educatiu innovador i renovador que tingueren l'oportunitat de gaudir.

Un llibre, en fi, fet amb el cap i el cor, que en paraules dels seus autors ha intentat –i ha aconseguit, afegim nosaltres– “detectar, observar i situar localment certes referències essencials en eixe territori de l'històric/de la història (?); però vol aportar alguna cosa, igualment, en l'àmbit d'eixe coneixement de la història quotidiana, feta de xicotetes realitzacions materials, de percepcions i vivències de protagonistes quasi anònims; parlem d'una història recolzada no sols per la descripció i el coneixement dels discursos teòrics, polítics o legislatius, sinó coneguda també pel record i la comprensió complexa de les il·lusions que espanten, dels problemes i dels esforços que es realitzen, dels avanços i de les resistències que en tot això conflueixen, de les actituds que subjauen, i de les creacions d'espais i persones ben concretes i pròximes”.

M. del Carmen AGULLÓ DÍAZ

MIRÓ MONTOLIU, M.I.; PIQUÉ PADRÓ, J. *Materials didàctics de l'Arxiu Històric de Tarragona. Guia didàctica per a la història i l'ensenyament a Tarragona*. Tarragona: Gràfiques Arrels, 2002.

Amb l'objectiu de proporcionar als futurs investigadors de la història de l'ensenyament una guia que els ajudi a aprofundir en el coneixement de les fonts documentals sobre l'ensenyament contemporani a Tarragona, Isabel Miró –Universitat Rovira i Virgili– i Jordi Piquer –Arxiu Històric de Tarragona– ens presenten aquest treball.

La present guia didàctica ens apropa a quatre àmbits de recerca referents a la història de l'ensenyament que poden desenvolupar-se a partir de la documentació que es guarda a l'Arxiu Històric de Tarragona. Aquests àmbits són els següents: l'ensenyament des de mitjan segle XIX fins a la dècada dels anys vint; l'ensenyament durant la II República i la Guerra Civil; l'ensenyament i el franquisme; i l'ensenyament durant la transició política. Dins cada un d'aquests àmbits se'ns ofereixen algunes línies o temàtiques específiques que es poden desenvolupar, així com el llistat de fonts documentals, bibliogràfiques i hemerogràfiques relacionades amb el tema. També se'ns planteja una pràctica de recerca dins cada àmbit, amb la indicació del procediment a seguir.

A part de proposar aquests possibles àmbits de recerca, la guia resulta especialment útil i formativa perquè explica i il·lustra com es pot fer el tractament de diferents tipus de fonts: expedients administratius, fotografies, premsa, cartells,

materials escolars, publicitat, etc., i mostra diferents formes d'analitzar algunes fonts fins ara poc utilitzades però que, amb el gir que la història de l'educació està registrant cap a la microhistòria i l'etnografia, seran cada cop més útils.

En definitiva, aquesta guia didàctica esdevé un material molt útil als investigadors, així com un bon exemple per a l'elaboració de guies semblants per al bon aprofitament, des de la història de l'educació, d'altres arxius.

Francesca COMAS RUBÍ

RESINES, Luis. *Catecismo del Sacromonte y Doctrina Christiana de Fr. Pedro de Feria. Conversión y evangelización de moriscos e indios*. Madrid: CSIC, 2002, 406 p.

El llibre del qual fem la recensió és una àmplia, minuciosa i instructiva anàlisi comparativa de dues obres inèdites seleccionades pel Dr. Luis Resines, on s'estudia la tasca de conversió portada a cap entre els moriscos a la península i entre els indígenes a l'altre costat de l'Atlàntic, en l'Amèrica acabada de descobrir, i on s'observen similituds i diferències en un procés caracteritzat per dues formes d'evangelitzar, paral·leles en el temps, diferents però no oposades. Estudi, aquest, que succeeix a altres treballs d'investigació com els titulats *Catecismos americanos del siglo XVI* i *Las raíces cristianas de América*, publicats el 1992 i el 1993 respectivament, emmarcats tots ells en una mateixa temàtica d'enorme interès pel Dr. Luis Resines que el fa destacar en el camp de la catequètica.

Per a la comparació l'autor es decanta per estudiar dos manuscrits que utilitzen expressions, formes i llenguatges diferents, com són el *Catecismo del Sacromonte de Granada* i la *Doctrina Christiana de Pedro de Feria*, textos extensos i explicatius, cosa que permet conèixer amb més detalls la manera de pensar dels autors i dels destinataris i l'esforç de l'Església en el procés de conversió durant el segle XVI. S'hi fa esment d'una gran dificultat contra la qual toca lluitar, com són les creences religioses oposades al cristianisme, que estan molt arrelades en les persones que s'han d'evangelitzar, a fi d'aconseguir una veritable conversió, sincera, sense pressions, meditada, conscient, precedida per l'esforç d'aclarir els dubtes, amb ajut i estímuls però sense coaccions.

El *Catecismo* de Granada fou escrit el 1588 –data que dedueix Resines del foli 108v– i és d'autor desconegut. Utilitza com a mètode didàctic per a la consecució dels fins religiosos la disputa, i no el diàleg, ja que l'interlocutor no cedeix en les seves pretensions de mostrar els principis cristians, mentre que en la *Doctrina* de Pedro de Feria s'observen dos nous mètodes en combinar-se les prèdiques i els sermons amb les preguntes-respostes. L'estudi de les dues obres, i el contrast entre l'una i l'altra, permet observar temes semblants, dels quals es deriven

unes similituds substancials, com el rebuig explícit a les religions no cristianes, la posició sobre la idolatria i el culte a falsos déus, l'exclusivitat de salvació en el cristianisme, la necessitat ineludible de batejar-se; i diferències nombroses, com la proximitat o la llunyania dels deixebles, el seu coneixement o desconeixement del cristianisme, les oportunitats úniques o repetides, el monoteisme enfront de la idolatria, cultura a eradicar o amb la qual dialogar.

Aquesta anàlisi comparativa, al mateix temps, es funda, s'enriqueix i es confirma en molts altres catecismes que es poden considerar representatius del segle XVI, molt ric en aquest tipus de recursos didàctics, ja que a Espanya se'n publicaren pràcticament un centenar, al qual cal afegir un altre centenar entre els que veieren l'aparició a Amèrica, tots ells de molt diversos estils, gammes i profunditat. Així, l'autor diferencia tres grups de catecismes a Espanya: els ortodoxos, els heterodoxos i els catecismes per a moriscos. Amb els primers, es procurava exposar la fe catòlica amb exactitud, lliure de lectures parcials o esbiaixades. Els segons foren editats a l'estranger per haver-se vist els seus autors obligats a fugir abans de caure en mans de la Inquisició. I els tercers abordaven dificultats fins llavors no tractades.

En definitiva, el Dr. Resines consulta un gran nombre d'obres catequètiques, com per exemple aquestes d'entre les destinades a moriscos: *Arte para ligeramente saber la lengua arábiga* (Pedro de Alcalá, 1505), *Doctrina cristiana en lengua arábiga y castellana para instrucción de los nuevamente convertidos del reino de Valencia* (Martín Pérez de Ayala, 1566), *Catecismo para instrucción de los nuevamente convertidos en moros...* (Martín Pérez de Ayala, 1599); i aquestes d'entre les destinades als indígenes americans: *Doctrina christiana mexicana* (Juan de la Plaza, 1585), *Doctrina Christiana y Catecismo para instrucción de los indios y de las demas personas que han de ser enseñadas en nuestra sancta Fe...* (José de Acosta, 1584/1585), *Breue y muy sumaria institución de grande utilidad para enseñar los nuevos en la fe de lo que deben creer y obrar...* (Dionisio de los Santos, 1577).

El paper tan transcendental que tingueren els catecismes com a ressort pedagògic en el procés de conversió és evident, encara que el Dr. Resines assenyala que no fou exclusiu, atès que alhora hi intervingueren molts altres instruments com confessoriaris, sermonaris, missals i devocionaris, i també la col·laboració dels mateixos autors, que, amb la seva exposició i el seu esforç personals, desenvoluparen un panorama de creences útil per comprendre més bé la lògica de la fe cristiana. No obstant això, la principal novetat d'aquest treball consisteix a contrastar dues d'aquestes fonts de primera mà que encara es conserven i que han estat fidelment transcrites seguint una sèrie de regles que l'autor considera oportunes per mantenir els textos amb una grafia tan fidel a l'original com ha estat possible.

Aquest és, en fi, un llibre de gran interès científic, tant per als etnòlegs com per als antropòlegs i historiadors socials i de la cultura, per l'alt valor historico-educatiu i costumista que es trasllueix, fonamentalment, de les pàgines de dos manuscrits inèdits entorn del procés de conversió morisca i indígena.

Núria RODRÍGUEZ MANSO

SEBASTIÀ ALCARAZ, R.; BLANES NADAL, G. *La enseñanza primaria en Alcoy durante el siglo XIX*. Alacant, 2001.

El procés d'industrialització a Espanya va tendir a presentar una localització bastant limitada territorialment durant el segle XIX. Alcoi es caracteritzà per ser un dels escassos nuclis precursors i vertebradors d'aquest fet històric en el País Valencià. La investigació sobre la indústria en aquest municipi ha estat abordada per treballs emblemàtics, però els canvis que afectaren la societat i, en particular, l'educació han estat insuficientment estudiats.

L'Estat liberal, conscient de la necessitat de formació dels obrers, fomentà la difusió de l'ensenyament. No obstant això, la realitat anava més de pressa que el desenvolupament normatiu, com es constata a Alcoi, on és la mateixa burgesia la que, anticipant-se a l'Estat, introdueix els parvularis, l'ensenyament primari superior, la formació tècnica, les escoles d'adults, etc. Aquesta preocupació per l'educació fou manifestament interessada, ja que els estudis considerats "innecessaris" per les noves exigències industrials i els nous valors socials, no van ser recolzats. Així, l'Escola de Llatinitat, fortament arrelada durant l'Antic Règim, va acabar desapareixent.

El present llibre té com a objectiu explicar i difondre els canvis en l'ensenyament públic que acompanyaren la industrialització.

Mónica MORENO SECO

[Traducció de Toni Casals Guàrdia]

VICENT ISERN, Ramon. *L'escola a Castelló durant la II República (1931-1939)*. Vilanova de Castelló: Ajuntament de Vilanova de Castelló, 2000, 218 p.

A poc a poc la fins ara minsa producció bibliogràfica al voltant de la història local valenciana va augmentant gràcies a la publicació de llibres com el de Ramon Vicent que ara ens ocupa. És, aquesta, una obra que segueix el mateix paradigma que la majoria de les existents al nostre País sobre aquesta temàtica: una etapa, la republicana, un marc territorial força reduït, en aquest cas la població de Vilanova de Castellón (o Castelló de la Ribera, com és coneguda popular-

ment), i el recurs a fonts molt diverses i complementàries: testimonis orals, publicacions locals, fotografies dels protagonistes i les seues activitats escolars i extraescolars, documents inèdits d'arxius locals i particulars... Coincideix també amb les altres investigacions a descobrir-nos i documentar una escola que podem afirmar que duu a la pràctica, d'una manera fins i tot increïble per la seua fidelitat, els trets fonamentals de la política educativa republicana.

Pas a pas, amb un cert ordre cronològic, l'autor ens endinsa en el dia a dia de l'escola republicana d'aquesta població agrícola que comptava, els anys 30, amb uns 5.500 habitants i que va veure dinamitzada la seua cultura per la intensa i encertada actuació del Consell Local de Primera Ensenyança. La posada en marxa d'aquest organisme, amb representació de les autoritats municipals (del PURA blasquista), dels mestres i dels pares i mares d'alumnes va significar la creació de 10 noves escoles, el projecte de construcció d'un grup escolar graduat, la creació d'una biblioteca popular amb fons procedents de *Misiones Pedagógicas* i de donacions, força importants, del veïnat, les classes d'adults i la Universitat Popular, les classes de segona ensenyança i el Patrocini d'estudiants, que tenien beques pagades per l'Ajuntament que els permetien preparar-se a la població i examinar-se a l'Institut de Xàtiva, les colònies escolars a Benidorm, en aquests anys un autèntic paradís de calma i tranquil·litat, la cantina, l'intercanvi escolar amb la població d'Ènguera, la publicació de la revista *Cultura*, portaveu del CLPE, el retrobament de la qual (ja que l'única col·lecció està en mans particulars) ha suposat tota una font documental de gran valor per a la reconstrucció de la història escolar de la comarca..., tot plegat una sèrie d'iniciatives que milloraven tots i cadascun dels nivells i àmbits educatius. El llibre també segueix i ressenya les dificultats i oposicions aparegudes, entre les quals destaca l'agra polèmica al voltant de la substitució de l'ensenyament religiós desfermada pels sectors conservadors del poble, que veiem clarament reflectida amb documents i arguments de les dues parts.

Cal ressaltar el protagonisme indiscutible en la tasca renovadora de dos mestres, Benito Santaya i Manuel Viña, els quals feren possible aquesta realitat. A ells cal unir el secretari de l'Ajuntament, Eulogio Puig Usina, qui va procurar tot el suport material i institucional que l'empresa requeria. Obra truncada, en gran part, per l'esclafit de la guerra, encara que la solidària població va acollir una colònia de xiquets i xiquetes madrilenys evacuats que foren escolaritzats en companyia dels de la població.

Finalitzada la contesa bèl·lica, com en tantes altres ocasions el projecte va ser trencat de soca-rel, amb la tornada de l'ensenyament religiós als seus privilegis i amb la desaparició de la major part de la tasca cultural realitzada, al mateix temps que la població de Castelló patia una desproporcionada i molt forta repressió de la qual és només una mostra l'afusellament del secretari.

Com hem tractat de ressenyar, aquesta obra és de consulta imprescindible per al coneixement de la realitat de l'escola valenciana en l'etapa republicana, sobretot per la particularitat de ser una iniciativa renovadora promoguda per instàncies oficials, en aquest cas l'Ajuntament i part del Magisteri, compromesos en un mateix afany per l'extensió de la cultura a tota la població. Finalment, i com que hem tingut el privilegi de seguir molt de prop el procés d'elaboració d'aquesta investigació, cal ressaltar l'enorme il·lusió posada per l'autor en la recuperació d'una part de la història escolar del seu poble, cosa que li ha permés aconseguir la col·laboració de gran quantitat de persones per tal de poder presentar-nos aquesta obra amb una base documental de caràcter escrit i gràfic força valuosa que avui tenim a les nostres mans.

M. del Carmen AGULLÓ DÍAZ

VILAFRANCA MANGUÁN, Isabel (2002). *Mestre Joan Benejam Vives. Antologia d'un compromís pedagògic*. Menorca: Institut Menorquí d'Estudis (col·lecció Capcer, 16).

Promoguda des de l'Ajuntament de Ciutadella amb motiu de la celebració de l'any 2000 com a Any Benejam, apareix amb un cert retard aquesta obra que completa altres publicacions que també han aparegut amb motiu de l'esmentada celebració i amb l'objectiu clar de retre homenatge a l'eminent mestre i pedagog ciutadellenc i donar-lo a conèixer. Així doncs, aquest llibre, una antologia de textos pedagògics del mestre Benejam a cura d'Isabel Vilafranca Manguán, precedits d'un més que interessant –i necessari– estudi introductor per tal d'emarkar millor la seva figura i obra, és una obra força interessant i recomanable per conèixer millor el vessant educatiu del mestre Benejam, alhora que, com dèiem, complementa altres treballs que s'han anat publicant sobre aquesta figura i que ens ajuden a copsar millor la seva polifacètica o, si es vol, polièdrica personalitat, com ara la reedició de les obres *Qüestions transcendents sobre l'ensenyament d'adults* (col·lecció Ciutat i Educació, Àrea d'Educació de l'Ajuntament de Ciutadella), *Vocabulario castellano-menorquí* (edició facsímil amb un estudi introductor d'Àngel Mifsud Ciscar, Editorial Nura i Ajuntament de Ciutadella) i els diversos treballs de Joan F. López Casanovas, Gabriel Julià Seguí, Pere Alzina Seguí, Miquel A. Limón Pons, Àngel Mifsud Ciscar i la mateixa Isabel Vilafranca Manguán –autora del llibre que ressenyem– recollits al número 9 de les *Publicacions des Born* (Cercle Artístic de Ciutadella, abril de 2001).

L'obra que ens ocupa consta de dues parts ben diferenciades, tot i que complementàries. En la primera –l'estudi introductor– podem apropar-nos succintament a la biografia del mestre i a un interessant i exhaustiu intent de sistematització epis-

temològica de la seva obra elaborats per Isabel Vilafranca, professora de la Universitat de Barcelona, en el que suposem que representa un primer tast del treball definitiu que l'autora ha realitzat sobre el mestre Benejam a la seva tesi doctoral i que esperem ben prest poder veure publicada. A més, l'estudi inclou una detallada aproximació a l'obra escrita de Joan Benejam i Vives, tant dels seus manuals educatius com de les obres pedagògiques, passant pels articles periodístics.

Una segona part del llibre que ens ocupa la formen els diversos textos seleccionats del mestre i pedagog ciutadellenc –fins ara dispersats en diverses publicacions de difícil consulta–, que per si sols ja representen una aportació important per a la coneixença del seu pensament pedagògic, entre els quals podem destacar, per exemple, les obres *Cuestiones trascendentales sobre la enseñanza de adultos*, que obtingué un premi al Certamen Pedagògic convocat pel professorat de Granada l'any 1879, *La primera enseñanza conforme al espíritu de la pedagogía moderna* i *La educación nacional*, aparegudes en dies successius al llarg dels anys 1982 i 1901, respectivament, a les pàgines d'*El Magisterio Balear*, o la seva conferència al Congrés Nacional Pedagògic de Barcelona de l'any 1888, entre d'altres.

Ara bé, el lector ha de ser conscient que no es troba davant d'una obra definitiva (és que potser existeixen?) sobre el pensament pedagògic de Joan Benejam, puix aquesta encara està per arribar, fet que queda clarament explicitat en la presentació que Isabel Vilafranca ens fa del seu propi llibre en afirmar que el treball publicat ara no pretén ser una aportació definitiva sobre la figura i l'obra del mestre Benejam sinó que més aviat representa un intent d'obrir nous camins de discussió històrica i educativa sobre ell. I en aquest punt l'autora es pot donar per ben recompensada atès que el llibre, a més d'omplir un buit important en la producció historicoeducativa illenca sobre una de les seves figures més importants, supera els seus propòsits inicials, segons el nostre parer, per un fet tant o més important que no és altre que incitar el lector a una millor coneixença del personatge.

El llibre que ressenyem, en definitiva, esdevé una obra de consulta obligada per als historiadors de l'educació en general i una lectura molt recomanable i necessària per a tots aquells que estiguin interessats a conèixer millor un personatge clau de l'ensenyament a casa nostra.

Xavier MOTILLA SALAS

VIÑAO, Antonio. *Sistemas educativos, culturas escolares y reformas. Continuidades y cambios*. Madrid: Morata, 2002.

Fent bona l'afirmació de Lévi-Strauss –“El científic no és l'home que facilita les verdaderes respostes; és el que planteja les verdaderes preguntes”– Antonio

Viñao pren com a pretext el tema del congrés de la CESE a Londres el juliol del 2002 –“¿Estem davant del principi del final dels sistemes educatius tal com els hem conegut (i amat o odiat) des de la seua gènesi en el segle XIX?”– per constringir un assaig d’interpretació carregat d’oportunes i suggeridores preguntes que ens permeten avançar en l’anàlisi i comprensió dels sistemes educatius, les cultures escolars que els vertebraven i la interactuació de tots eixos elements en relació amb els processos de reforma educativa. Al llarg dels sis capítols que conformen el llibre s’indaga, abans que res, “sobre l’origen, la consolidació i l’articulació dels sistemes educatius” i es contempla al mateix temps la seua “evolució, característiques, tendències i forces internes”, sense oblidar, d’una manera especial, la revisió dels processos d’inclusió, exclusió i segmentació que els configuren. El segon gran nucli d’anàlisi està constituït per “la cultura o cultures escolars, les reformes i les innovacions”, o siga, “les continuïtats i els canvis en educació”. El primer nucli –els tres primers capítols–, on s’analitzen els sistemes educatius, aborda una temàtica que, sense ser acadèmicament nova, permet a Viñao, aprofitant el profund coneixement històric del tema que ha mostrat en repetides ocasions amb la seua acostumada solvència, dibuixar una síntesi suggeridora i, sobretot, aclaridora de la sempre complicada interacció entre l’Estat/ poders públics i el sistema educatiu, projectada sobre el cas espanyol, sense oblidar oportunes referències comparatives que, com a contrapunt de context, resulten d’allò més pertinents. Ací, Viñao, en un esforç molt d’agrair en una obra d’estes característiques, busca enllaçar l’anàlisi històrica del sistema educatiu espanyol, i els significats que desentraña de reformes i tendències, amb la realitat educativa dels anys setanta i noranta del segle passat i fins al mateix moment actual, caracteritzant críticament iniciatives com la Llei de Qualitat, buscant-los el seu corresponent paral·lelisme històric sense per això caure en anacronismes. És una aproximació que inscriu el seu treball d’historiador en eixa perspectiva renovada que, segons diu François Dosse, passa “per la superació del tall present-passat, per una relació orgànica entre els dos, a fi que el coneixement del passat servisca per a una millor intel·ligibilitat de la nostra societat”.¹

No obstant això, al meu entendre, encara que eixa primera part ara revisada resulta insubstituïble i fonamental com a substrat d’anàlisi i comprensió de l’objecte del seu treball, són els tres últims capítols els que contenen més elements que ens inviten a la meditació sobre la nostra pròpia pràctica i els enfocaments de treball, investigació o reflexió, ja siga com a historiadors, comparativistes, o

1. DOSSE, F.: *La historia en migajas. De 'Annales' a la 'nueva historia'*. València: Edicions Alfons El Magnànim, 1988. p. 272.

com a docents o professionals de l'educació. Val també per als estudiants si, com Pierre Vilar, entenem que la història és l'"educació crítica de l'esperit".² La seua teorització sobre les cultures escolars i les seues relacions amb les reformes educatives, la innovació i el canvi en educació, i tot seguit la seua projecció com a eina d'anàlisi sobre la pràctica concreta, en el capítol quint, conté intuïcions –algunes brillants– d'acadèmic que trasllu, fins i tot sense pretendre-ho, que ha conegut de forma directa eixes cultures i algun procés de reforma concret. Unes cultures escolars –conceptualment pròximes a la *grammar of schooling* encunyada per Tyack i Cuban– que definix com “un conjunt de teories, idees, principis, normes, pautes, rituals, inèrcies, hàbits i pràctiques (formes de fer i pensar, mentalitats i comportaments) sedimentades al llarg del temps en forma de tradicions, regularitats i regles de joc no posades en dubte, i compartides pels seus actors, al si de les institucions educatives” (p. 73). Unes cultures que, com a traços més característics, tenen “la continuïtat i persistència en el temps, la seua institucionalització i una relativa autonomia que els permet generar productes específics com les disciplines escolars”. Seria, doncs, “quelcom que roman i que dura; una cosa que les successives reformes no aconsegueixen més que arrapar superficialment, que sobreviu a elles, i que constituïx un sediment format al llarg del temps” (p. 74). És just ací, en eixos tres últims capítols, on trobe jo les reflexions i l'anàlisi més fecundes i més carregades de significat, quan Viñao procedix a confrontar les cultures escolars amb el conjunt d'interessos, ocults o no, i d'actituds, de les seues cultures al cap i a la fi, de tres grups ben definits –reformadors i gestors, mestres i professors, i científics i experts–, i la seua interactuació a diferents nivells, com a clau interpretativa del fracàs o, en el millor dels casos, de les limitacions de les successives reformes educatives; d'una manera especial, en evidenciar que “el caràcter fonamentalment històric de la cultura escolar i no històric d'unes reformes que ignoren la seua existència, explicaria la superficialitat de les reformes educatives; el fet que estes, en general, es limiten a fregar l'epidermis de l'activitat educativa sense modificar, a pesar d'allò a vegades manifestat, l'escola real, la realitat quotidiana de la dita activitat i la vida dels establiments docents” (p. 83-84). Ací es fa certa la bondat d'utilitzar un enfocament històric i comparat per valorar de forma adequada la manifestació i les caracteritzacions d'eixes interactuacions en contextos geogràfics i històrics diferents però homogenis. S'ha escrit molt sobre la confrontació de cultures contraposades com la dels reformadors i gestors i la dels mestres i professors, però tal vegada menys d'allò necessari sobre la col·lisió entre estos últims i els científics i experts en educació. Xoc, en ocasions, virulent en el

2. VILAR, P. *Reflexions d'un historiador*. València: Universitat de València, 1992. p. 65.

desenrotllament de processos de reforma. Un enfrontament que té, encara que no sols, prou a vore amb la “penosa reputació de la investigació pedagògica”, que és el títol d’un conegut i provocador article de Carl F. Kaestle en l’*Educational Researcher*.³ Confrontació que alguns autors, com Gerald Sroufe, escrivint expressament amb la referència de Kaestle, creuen que se soluciona centrant la investigació educativa en temes que conciten interès pels desafiaments que afronta l’educació pública, i investigant sobre qüestions que siguin rellevants i importants per a polítics i administradors de l’educació, mestres i pares.⁴

El llibre de Viñao acaba amb una aproximació a l’estudi del canvi i la innovació en educació com a enfocament complementari de l’anàlisi dels processos de reforma des de la consideració de cultures confrontades. Esbossa una tipologia dels canvis educatius centrada en dos possibles models: els que s’originen com a conseqüència de processos socioeducatius de llarga duració –així, els processos d’escolarització, alfabetització i feminització–, i els més estretament relacionats amb l’àmbit escolar, igualment dilatats en el temps però de caràcter organitzatiu i curricular, com per exemple els canvis en la distribució del temps o del treball escolar. En la mateixa línia planteja una aproximació a les claus que poden permetre’ns identificar el que puga considerar-se una innovació educativa i avançar d’esta forma en la determinació de tipologies de la innovació. Tot això construït des de la reivindicació, que compartisc, de la necessitat de l’anàlisi historicocomparada que confronte i contraste la teoria i les seues propostes, la legalitat i les seues prescripcions, i les pràctiques concretes d’aules i centres docents. Una via de treball molt fèrtil per als historiadors de l’educació.

Alleugerit de l’aparell crític fins a ajustar-lo al tipus d’obra que és –un assaig interpretatiu–, el llibre no impedit, no obstant això, la possible consulta d’obres bàsiques convenientment referenciades. De fet, compta amb una útil i completa bibliografia de més d’un centenar d’entrades. El treball de Viñao constituïx un esforç de síntesi sobre temes de necessària reflexió que permeten diferents nivells d’utilitat i utilització, des de text introductor i a la temàtica per als nostres estudiants fins a, per exemple, reservori d’hipòtesis de propostes d’interpretació, anàlisi i abordatge dels temes de les reformes escolars, el canvi i les innovacions en l’educació en treballs més especialitzats plantejats des de la història de l’educació.

Luis Miguel LÁZARO

3. KAESTLE, C.F. “The awful reputation of educational research”. *Educational Researcher*, 1 (1993), p. 23-31.

4. SROUFE, G.E. “Improving the ‘Awful Reputation’ of Education Research”. *Educational Researcher*, 7 (1997), p. 26-28.

Publicacions

- ALZINA SEGUÍ, Pere; MANTECÓN, Matilde. *Joan Comas Camps, de pedagog a antropòleg. La lluita per la tolerància i la solidaritat*. Menorca: Institut Menorquí d'Estudis, Consell Insular de Menorca, 2001.
- BERNAL, José Mariano. *Renovación pedagógica y enseñanza de las ciencias*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2001.
- BORRELL SABATER, Miquel. *Pobresa i marginació a la Catalunya il·lustrada. Dides, expòsits i hospicians*. Santa Coloma de Farners: Centre d'Estudis Selvatans, 2002.
- CERDÀ MANUEL, Robert (coord.); DELGADO ASENSIO, Mercedes; MAYORDOMO PÉREZ, Alejandro; VALERO ESCANDELL, José Ramón. *Historia y escuela. La escuela como objeto de estudio de la historia enseñada. Orientación teórica y praxis didáctica*. València: Nau llibres, 2002.
- CEREZO, Miguel Ángel. *Los comienzos de la psicopedagogía en España*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2001.
- CHARTIER, Anne-Marie; HÉBRARD, Jean. *La lectura de un siglo a otro. Discursos sobre la lectura (1980-2000)*. Barcelona: Gedisa, 2002.
- COLOM, Antoni J. *La (de)construcción del conocimiento pedagógico*. Barcelona: Paidós, 2002.
- COMAS i RUBÍ, Francesca. *La consolidació del sistema educatiu liberal a Mallorca. L'aportació de Francesc Jaume Riutort i Feliu (1812-1885)*. Palma de Mallorca: UIB (ICE), 2001.
- COMAS i RUBÍ, Francesca; MIRÓ MONTOLIU, Isabel. *Rosa Roig. Biografia d'una pedagoga (1890-1969)*. Palma de Mallorca-Tarragona: Edicions Documenta Balear-Edicions El Mèdol, 2001.
- COMAS, Margarita. *Escritos sobre ciencia, género y educación*. Edició de José Mariano Bernal i Francesca Comas. Madrid: Biblioteca Nueva, 2000.
- DEL POZO, María del Mar. *Currículum e identidad nacional. Regeneracionismos, nacionalismos y escuela pública (1890-1939)*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2000.

- DELGADO, Buenaventura. *La educación en la reforma y la contrarreforma*. Madrid: Síntesis, 2002.
- DIVERSOS AUTORS. *Pedagogías del siglo XX*. Barcelona: Praxis/Cuadernos de Pedagogía, 2000.
- DIVERSOS AUTORS. *La renovació pedagògica a Catalunya des de dins (1940-1980)*. Barcelona: Edicions 62, 2001.
- DURAN, Lluís; FLOS, Jordi. *Flos i Calcat: catalanisme i escola*. Barcelona: Rafael Dalmau, 2001.
- ESCOLANO, Agustín. *Tiempos y espacios para la escuela*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2000.
- ESCOLANO, Agustín. *La educación en la España contemporánea*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2002.
- ESPELT, Ramon. *Jonás cumplió los 25. La educación formal en el cine de ficción 1975-2000*. Barcelona: Laertes, 2001.
- ESTEBAN, León. *La educación en el Renacimiento*. Madrid: Síntesis, 2002.
- ESTEBAN MATEO, León. *Cultura y prehumanismo en la Curia Pontificia del Papa Luna (1394-1423)*. València: Universitat de València. Cuadernos del Departamento de Educación Comparada e Historia de la Educación. Serie Minor, n. 48, 2002.
- FULLAT, Octavi. *Pedagogía existencialista y postmoderna*. Madrid: Síntesis, 2002.
- FULLAT, Octavi. *El siglo postmoderno (1900-2001)*. Barcelona: Crítica, 2002.
- GONZÁLEZ-AGÀPITO, Josep; MARQUÈS, Salomó; MAYORDOMO, Alejandro; SUREDA, Bernat. *Tradició i renovació pedagògica. 1898-1939*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002.
- HOMS, Eladi. *Articles pedagògics*. Pròleg de Josep Martí. Vic: Eumo Editorial, 2002.
- HOUSSAYE, Jean (dir.). *Premiers pédagogues: de l'Antiquité à la Renaissance*. París: ESF, 2002.
- IYANGA PENDI, Augusto. *Historia de la Universidad en Europa*. València: Universitat de València. Cuadernos del Departamento de Educación Comparada e Historia de la Educación, Serie Minor, n. 42, 2000.
- IYANGA PENDI, Augusto. *La enseñanza superior en la antigüedad*. València: Nau llibres. 2001.
- KÜNZI, Janine. *Idees pedagògiques de Rudolf Steiner. Educació i antroposofia*. Solsona: Solsona Comunicacions, SL, 2002.
- LASPALAS, Javier. *Introducción a la historiografía de la educación*. Pamplona: Eunsa, 2002.
- LÁZARO LORENTE, Luis Miguel (ed). *Problemas y desafíos para la educación en el siglo XXI en Europa y América Latina*. València: Universitat de València. Departamento de Educación Comparada e Historia de la Educación. 2001.

- LLINÀS, Conxa; MASÓ, Anna; SÁNCHEZ, M. José. *Les dones i les filosofies*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 2002.
- LLUÍS FONT, Pere (coord.). *Les idees i els dies. Un segle de filosofia i ciències socials als Països Catalans*. Barcelona: Proa, 2002.
- LÓPEZ MARTÍN, Ramón. *La escuela por dentro. Perspectivas de la cultura escolar en la España del siglo XX*. València: Universitat de València. Cuadernos del Departamento de Educación Comparada e Historia de la Educación. Serie Minor, n. 44, 2002.
- LUZURIAGA, Lorenzo. *La escuela única*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2001.
- LUZURIAGA, Lorenzo. *La escuela nueva pública*. Prólogo de Claudio Lozano. Madrid: Losada, 2002.
- MARQUÈS SUREDA, Salomó. *Martí Rouret. Mestre, republicà i català*: L'Escala: Ajuntament de L'Escala, 2001.
- MARQUÈS, Salomó; MARTÍN FRECHILLA, Juan José. *La labor educativa de los exiliados españoles en Venezuela*. Caracas: Universidad Central de Venezuela, 2002.
- MARQUÈS, Salomó (ed.). *Josep Pallach, pedagog. Antologia de textos*. Pròleg d'Octavi Fullat. Girona: CCG Edicions, 2002.
- MARTÍN JIMÉNEZ, Ignacio. *El sistema educatiu a Menorca (1800-1939). Una visió estructural*. Ciutadella: Ajuntament de Ciutadella, Institut Menorquí d'Estudis, 2000.
- MAYORDOMO, Alejandro; AGULLÓ, M. Carmen (coord.). *La construcció social del sistema educatiu valencià. I Jornades d'Història de l'Educació Valenciana*. Gandia/València: CEIC Alfons el Vell i Departament d'Educació Comparada i Història de l'Educació, Universitat de València, 2002.
- MÈLICH, Joan-Carles. *La lliçó d'Auschwitz*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2001.
- MIRÓ MONTOLIU, M.I.; PIQUÉ PADRÓ, J. *Materials didàctics de l'Arxiu Històric de Tarragona. Guia didàctica per a la història i l'ensenyament a Tarragona*. Tarragona: Gràfiques Arrels, 2002.
- MORENTE VALERO, Francisco. *"Libro e moschetto". Política educativa y política de juventud en la Italia fascista (1922-1943)*. Barcelona: PPU, 2001.
- MORET, Xavier. *Tiempo de editores. Historia de la edición en España, 1939-1975*. Barcelona: Destino, 2002.
- NATORP, Pablo. *Pedagogía social*. Edición y estudio introductorio de Conrad Vilanou. Madrid: Biblioteca Nueva, 2001.
- PESTALOZZI, Johann Heinrich. *La velada de un solitario y otros escritos*. Traducció i pròleg de José M. Quintana. Barcelona: Herder, 2002.
- PESTALOZZI, Johann Heinrich. *Sobre legislación e infanticidio (1780-1783)*. Barcelona: Herder, 2002.

- PONSATI, Rafel. *Seguint les passes de Baldiri Reixac. Itinerari pels indrets on va viure*. Girona: Lleure. Gestió i Serveis Socioculturals, col. Baldiri Reixac, n. 3, 2000.
- QUINTANA, José M. *El sociologismo pedagógico*. Madrid: Síntesis, 2000.
- RIBOT, Luis A. (coord.). *El libro, las bibliotecas y los archivos en España a comienzos del tercer milenio*. Madrid: Sociedad estatal España Nuevo Milenio, 2002.
- ROTGER ROSQUELLAS, Mateu. *Badalona. L'escola ahir (1717-1939)*. Badalona: Museu de Badalona, 2001.
- RUIZ BERRIO, Julio. *La cultura escolar en Europa. Tendencias históricas emergentes*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2000.
- SALRACH, Josep M. *Entre Roma i el Renaixement. Història i textos de l'Occident medieval*. Vic: Eumo Editorial, 2002.
- SEBASTIÀ ALCARAZ, R.; BLANES NADAL, G. *La enseñanza primaria en Alcoy durante el siglo XIX*. Alacant, 2001.
- TRIADÚ, Joan. *Dies de memòria 1938-1940. Diari d'un mestre adolescent*. Barcelona: Proa, 2001.
- TRILLA, Jaume (coord.). *El legado pedagógico del siglo XX para la escuela del siglo XXI*. Barcelona: Graó, 2001.
- VICENT ISERN, Ramon. *L'escola a Castelló durant la II República (1931-1939)*. Vilanova de Castelló: Ajuntament de Vilanova de Castelló, 2000.
- VILANOÛ, Conrad. *Joaquim Xirau (1895-1946). Quan la filosofia esdevé pedagogia*. Girona: Universitat de Girona, 2001.
- VILANOÛ, Conrad; COLLELLDEMONT, Eulàlia (coord.). *Historia de la educación en valores*. Vol. I i II. Bilbao: Desclee de Brouwer, 2000 i 2001.